

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

İbrahimov Elvin Şamil oğlu

**“Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında xarici iqtisadi amilin yeri
və rolu”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060401 Dünya İqtisadiyyatı

İxtisaslaşma:

Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n. dos. M.Q.Məmmədov

i.e.n. dos. F.Ə.Rəhimli

Kafedra müdiri:

prof. Ş.H.Hacıyev

Bakı – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
<i>I FƏSİL. KAPİTALIN BEYNƏLXALQ HƏRƏKƏTİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN TƏSNİFATI</i>	
1.1. Azərbaycanın iqtisadi siyasəti və onun əsas istiqamətləri.....	6
1.2. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin nəzəri əsasları.....	17
1.3. Qeyri-neft sektorunun təsnifatı və formalaşdırılması.....	28
<i>II FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ KOMPLEKS TƏHLİLİ, İNVESTİSIYA MÜHİTİ VƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ</i>	
2.1. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının kompleks təhlili.....	40
2.2. İnvestisiya mühitinin xarici kapitalın cəlb edilməsində yeri və rolu.....	50
2.3. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun müasir vəziyyəti.....	57
<i>III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA XARİCİ İQTİSADİ FƏALİYYƏTİN VƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ</i>	
3.1. Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişaf perspektivləri.....	66
3.2. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının əsas istiqamətləri.....	71
3.3. Müasir mərhələdə Azərbaycanın davamlı inkişafının təmin edilməsində investisiya və xarici ticarətin yeri və rolu.....	79
<i>NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR</i>	87
<i>İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI</i>	90

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrümüzdə Azərbaycanda iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə neft sektorunun nisbətən üstünlüyü onun daha yaxşı tərəqqisi ilə nəticələnmişdir. Buna görə də ölkəmizdə neft sektoruna qoyulan sərmayələr üstünlük təşkil etmiş və beləliklə də iqtisadiyyatımızda neft sərvətinin oynadığı rol əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Həmçinin ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən neft strategiyası qeyri-neft sektorunun da inkişafı üçün vacib olan vəsaitlərin formalaşdırılmasına və dövlətin bu sektorda da əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirə bilməsi imkanlarını əldə etməsinə şərait yaratmışdır. Qeyri-neft sektorunun artımını əhəmiyyətli edən amillərdən biri də neftin bərpa oluna bilməyən təbii ehtiyatlara aid olmasıdır ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının davamlı dirçəlişini təmin edə bilmək, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasındakı tarazlığı təmin etmək, əmək ünsürlərindən, təbii və maddi ehtiyatlardan əlverişli şəkildə istifadə etmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Son zamanlarda ölkə iqtisadiyyatının kompleks inkişafına nail ola bilmək üçün həyata keçirilmiş tədbirlər qeyri-neft sektorunun da inkişafını zəruriləşdirmişdir. Bununla yanaşı, bu sahəyə xarici investisiyaların da qoyuluşu artmaqdadır. Bu yöndə görülən tədbirlər iqtisadiyyatın özünüinkişaf qabiliyyətinə malik olmasını və həmçinin ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artmasını təmin edəcəkdir. Hal-hazırda, ölkəmizin maliyyə imkanlarının yüksəlməsi qeyri-neft sektorunun artımına geniş şərait yaradır. Hal-hazırda respublika iqtisadiyyatının diversifikasiyası, regionlarda tarazlı tərəqqinin müəyyənləşdirilməsi bu sahədə mövcud potensialların fəallığından asılıdır. Ölkəmizin önündəki ən mühüm vəzifələrdən olan Azərbaycanda qeyri-neft sahəsinin inkişafı baxımından səmərəli şəraitin yaradılması və eləcə də özəl bölmənin iqtisadi aktivliyinin stimullaşdırılması dayanır. Bazar əlaqələri zamanı bu məsələlərin əlverişli nəticələnməsinə görə iqtisadiyyatın nizamlamaq üsullarından optimal şəkildə yararlanmalı, gömrük, vergi və digər sektorlarda həyata keçirilən tədbirlər vasitəsilə ölkənin qeyri-neft sektorunun artırılması istiqamətində qarşısına qoyduğu məqsədlər əlaqələndirilməlidir. Çünki qeyri-neft sektorunun inkişafı iqtisadi

artımın təmin edilməsi baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sektorun inkişaf etdirilməsinin önəmi respublikanın gələcək iqtisadiyyatı üçün mühümdür və ona görə də bu sektorun inkişafı üçün bütün mövcud olan imkanlardan və potensiallardan istifadə etmək vacibdir. Qeyd olunanların aktuallığını nəzərə alaraq dissertasiya işində Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı məsələlərinin öyrənilməsinə və xüsusilə xarici iqtisadi amilin bu sektorun inkişaf etdirilməsində oynadığı rola həsr edilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi. Tədqiqat işinin qarşısındakı əsas məqsəd qeyri-neft sektorunun inkişafında xarici iqtisadi amil məsələlərini kompleks təhlil etməklə bu sektorun inkişaf istiqamətlərinə aid elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyə və təkliflər işləyib hazırlamaqdır.

Tədqiqat işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakıların araşdırılması və tədqiq edilməsi əsas vəzifələrdəndir:

- Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin və onun əsas istiqamətlərinin tədqiq olunması;
- Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun təsnifatının və formalaşmasının təhlil olunması;
- Azərbaycanda investisiya mühitinin araşdırılması;
- Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişaf perspektivlərinin araşdırılması;
- Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının əsas istiqamətlərinin müəyyən olunması.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Azərbaycanın qeyri-neft sektoru tədqiqat işinin obyektı olaraq seçilmişdir. Qeyri-neft sektorunun inkişafında xarici iqtisadi amillərin yeri və rolu isə tədqiqat işinin predmeti təyin edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatları, Mərkəzi Bankın və digər dövlət qurumlarının ilkin hesabatları, elmi-praktik konfransların materiallarından ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, tədqiqat işində respublikanın

qeyri-neft sektoruna nəzər salmaqla onun inkişafında əsas rol oynayan xarici iqtisadi amillərin rolu qabardılmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektorunun inkişafında xarici iqtisadi amillərin yeri və rolundan ibarət olub giriş, 3 fəsildən, nəticə və təkliflərdən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. 1-ci fəsildə Azərbaycanın iqtisadi siyasəti və onun əsas istiqamətləri, qeyri-neft sektorunun təsnifatı tədqiq edilmişdir. 2-ci fəsildə Azərbaycan iqtisadiyyatı kompleks şəkildə təhlil edilmiş, investisiya mühiti və qeyri-neft sektorunun müasir vəziyyəti öyrənilmişdir. 3-cü fəsildə Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətinin və qeyri-neft sektorunun inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır. Dissertasiya işində 24 cədvəldən və 4 qrafikdən istifadə edilmişdir.

I FƏSİL. KAPİTALIN BEYNƏLXALQ HƏRƏKƏTİNİN NƏZƏRİ

ƏSASLARI VƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN TƏSNİFATI

1.1 Azərbaycanın iqtisadi siyasəti və onun əsas istiqamətləri

1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan dövləti müstəqil iqtisadi siyasət yürüdü və özünün milli iqtisadi maraqlarını reallaşdırmaqdadır. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə bərabər ölkəmizdə neft-qaz sənayesinin mövcud imkanlarından öz milli maraqları baxımından istifadə olunmasının əsası qoyulmuşdur. Bu mühüm kontraktın icrası, yəni "neft strategiyası"nın həyata keçirilməsi ilə bərabər respublikada milli iqtisadiyyatın yüksəlişi üçün yeni zəmin yaranmağa başlanmışdır. 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda iqtisadi inkişaf prosesləri nisbətən sabitləşərək, milli iqtisadi prioritetlər müəyyən olunmuş, ölkədə təkcə neft sektoru deyil, eləcə də qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün islahatlar aparılmış, özəlləşmə prosesləri gücləndirilmiş, iqtisadiyyatda sənaye və emal potensialından daha da səmərəli istifadəyə başlanmışdır. Regionlarda torpaq sahələrinin ev və fermer təsərrüfatlarının inkişafı baxımından əhaliyə verilməsi proseslərinin böyük bir qismi başa çatdırılmış, regionlarda lazımi infrastruktur şəbəkəsi qurulmuş, sahibkarlıq sahəsinin dirçəlişinə dövlət dəstəyi gücləndirilməyə başlamışdır. 2007-ci ilin 25 oktyabrında ölkə Prezidenti tərəfindən imzalanmış "Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin "bir pəncərə" prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında" sərəncamla ölkəmizdə sahibkarlığın tərəqqisinə təkan verilməklə bərabər, müasir imkanlara əsasən daha effektiv və faydalı dövlət nizamlanmasının alət və imkanlarının həyata keçirilməsi prosesləri intensivləşdirilmişdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşması üçün iqtisadi siyasət həyata keçirməyə başladı. İqtisadi siyasət, makroiqtisadi tarazlıqların hansı istiqamətdə və necə dəyişdiriləcəyi ilə bağlı yanaşmaların məcmusudur. İqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Maliyyə siyasəti: vergi siyasəti, xərc siyasəti, borc siyasəti;
- Monetar siyasət: açıq bazar əməliyyatları, məcburi ehtiyat normasının müəyyən edilməsi, uçot dərəcəsinin dəyişdirilməsi;

- Məzənnə siyasəti;
- Faiz siyasəti;
- Xarici ticarət siyasəti.

İqtisadi siyasəti həyata keçirən əsas qurumlar isə bunlardır:

- İqtisadiyyat nazirliyi: Respublikanın iqtisadi siyasətini, gələcək iqtisadi və sosial göstəricilərini müəyyənləşdirən, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının, həmçinin sənayenin gücləndirilməsi, respublika iqtisadiyyatında struktur və irəliləyiş, sərmayə mühiti, cəlb edilmiş investisiyalar, onların qoyulma mexanizmi və təşviqi, sahibkarlığın artırılması və ona dövlət dəstəyi, rəqabətin mühafizəsi, tərəqqi və təşviqi, haqsız həyata keçirilən rəqabət potensialının azaldılması və aradan götürülməsi, sahibkarların hüquqlarının mühafizəsi, daxili alqı-satqı, xarici iqtisadi və alqı-satqı əlaqələri, regionların sosial-iqtisadi yüksəlişi və mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunda ölkənin siyasətinin və tənzimlənmə prosesinin reallaşdıran mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.
- Mərkəzi Bank: Ölkənin pul və valyuta siyasətini müəyyənləşdirir və reallaşdırır, nağd pul dövriyyəsini həyata keçirir, pul nişanlarının tədavülə buraxılmasını və çıxarılmasını tənzimləyir, manatın xarici valyutalarla müqayisədə rəsmi məzənnəsini davamlı təyin və elan edir, valyuta sabitliyini və nəzarətini müəyyənləşdirir, sərəncamında olan xarici qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlayaraq idarə edir, hesabat tədiyə balansını hazırlayır və ölkənin gələcək nəzərdə tutulmuş göstəricilərinin tədiyə balansının tərtibində iştirak edir, bank işini lisenziyalashdırır və qaydaya salır, qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada bank fəaliyyətinə nəzarəti təmin edir və ödəniş sistemlərinin fəaliyyətini tərtib edərək əlaqələndirir, nizamlayır və onların üzərində nəzarəti qanuna müvafiq şəkildə təşkil edir.
- Maliyyə Nazirliyi: Azərbaycan Respublikasında maliyyə siyasətini təmin edən və dövlət maliyyəsinin idarə olunmasını gerçəkləşdirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.
- Vergilər Nazirliyi: Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vahid maliyyə və büdcə siyasəti daxilində dövlət vergi siyasətinin aparan, dövlət büdcəsinə vergilərin və digər daxilolmaların zamanında və tam toplanmasını

zəruriləşdirən və bu sektorda dövlət nəzarətini reallaşdıran mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

- Dövlət Gömrük Komitəsi: Gömrük işi sahəsində dövlət siyasətini və nizamlanmasını təmin edən, hüquq mühafizə orqanı statusuna malik mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.
- Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi: Qiymətli kağızlar bazarının nizamlanması ilə əlaqədar hüquqi aktların qəbulu, qiymətli kağızların emissiyası və tədavi ilə buraxılması, bu bazarın iştirakçılarının və sərmayə mərkəzlərinin fəaliyyətləri, qiymətli kağızlarla rəsmi statuslu borc öhdəlikləri bazarı, onlara uyğun fəaliyyət növlərinin lisenziyalaşdırılmasının reallaşdırılması, lotereyaların təşkil edilməsi və keçirilməsi, qiymətli kağızlar bazarında sərmayədarların və bu bazarın üzvlərinin hüquqlarının qorunması, sağlam rəqabət imkanlarının təşkili üzrə dövlətin tənzimləmə və nəzarət prosesini aparan mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.
- Dövlət Statistika Komitəsi: Statistika sahəsində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini həyata keçirən və respublikada sosial, iqtisadi, demoqrafik və ekoloji vəziyyət ilə bağlı rəsmi statistik məlumatları vahid metodologiya əsasında formalaşdıran mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Azərbaycanın potensial imkanlar cəhətdən kiçik ölkə olduğunu nəzərə alsaq və qəbul etsək ki, Respublikanın müstəqilliyin ilk illərində dünya bazarına və regional bazara təsir etmək gücü demək olar ki, yox idi, elə isə ölkənin iqtisadi inkişafını real bazara uyğunlaşdırmaq lazım gəlmişdir. Azərbaycanın xarici alqı-satqı siyasətinin konsepsiyasını 2 dövr üzrə araşdırmaq lazım gəlir:

- 1. Keçid dövrünün xarici ticarət konsepsiyası: Keçid dövrü öz mahiyyəti etibarlı ilə respublikada bazarın formalaşması və həmin keyfiyyət aspektində real bazar münasibətlərinin təşəkkülü ilə başa çatmalıdır.
- 2. Real bazar dövrünün xarici ticarət konsepsiyası: Real bazar münasibətlərinin təşəkkülü prosesi başa çatdıqdan sonra ölkədə həm iqtisadi bazisin sosial-iqtisadi mahiyyətində, həm də cəmiyyətin siyasi təşkilində köklü keyfiyyət dəyişiklikləri baş verməklə ölkənin dünya iqtisadiyyatına funksional

integrasiyası baş verəcəkdir. Göründüyü kimi, xarici ticarətin konseptual əsasları ölkənin inkişaf mərhələlərinə uyğun şəkildə formalaşdırılmışdır və metodoloji prinsiplərin tarixi səciyyə daşdığı birmənalı şəkildə qəbul olunmuşdur.

Respublikamızın keçid dövrünün özünəməxsus cəhətləri baxımından regional iqtisadi integrasiyaya funksional qoşulması qeyri-mümkündür. Eyni zamanda bu səbəbə görə də, azad ticarət bloklarına daxil olmaq birbaşa müasir gerçəklikdən doğan nəticədir. Müasir dövrdə ölkə Avrasiya regionunda yeganə dövlətdir ki, eyni zamanda 5 regional qruplaşmada iştirak edir:

1. Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)
2. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT)
3. Qara dəniz hövzəsi ölkələrinin İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı
4. Türk dövlətlərinin iş birliyi şurası
5. GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova).

Xarici ticarət konsepsiyasının istinad nöqtəsi müəyyənləşdirilərək, onun istiqamətlərini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

I. Vacib istiqamətlər:

- ölkə üzrə ixracın həvəsləndirilməsi sisteminin yaradılması;
- bazar subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması məqsədi ilə dövlət proqramlarının müəyyənləşdirilməsi;
- daxili bazarın milli mənafeələrə müvafiq qorunması.

II. İxrac prinsipi:

- ölkənin ixrac potensialının formalaşdırılması və tərəqqisi;
- ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi ilə əsas ağırlıq mərkəzinin hazır məhsul və xidmətlər sektoruna ötürülməsi;
- dövlətin ixrac imkanlarının müqayisəli üstünlük prinsip üzrə qiymətləndirilməsi;
- texnologiya tutumlu məhsulların ixracının çoxaldılması;
- ixrac məqsədli istehsalın artımı və modernləşdirilməsində xarici sərmayələrin aktiv formada cəlb olunması.

III. İdxal imkanları üzrə:

- əhəmiyyətli məhsul növlərinin daxili ehtiyacı ödəmək səviyyəsində istehsalının

təmin olunması;

- dövlətin iqtisadi asılılığının minimuma endirilməsi;

- idxalın quruluşuna nəzarət edilməsi.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına integrasiyanın müvəffəqiyyətlə sonlandırılması, iqtisadiyyatın müvafiq artım templərinə nail olunması və dünya iqtisadiyyatına faydalı şəkildə qoşulması xarici alqı-satqı siyasətinin maksimum azad olmasını tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə 5 aprel 1994-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında» və «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında» 24 iyun 1997-ci il tarixli AR Prezidentinin fərmanları mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi, milyon dollarla

İllər	Ticarət dövriyyəsi	İdxal	İxrac
2000	2 917,3	1 172,0	1 745,3
2005	8 558,3	4 211,2	4 347,1
2010	27 960,8	6 600,6	21 360,2
2011	36 326,9	9 756,0	26 570,9
2012	33 560,8	9 652,8	23 908,0
2013	34 687,9	10 712,5	23 975,4
2014	31 016,3	9 187,7	21 828,6
2015	21 945,8	9 216,7	12 729,1
2016	17 675,7	8 532,4	9 143,3

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>)

Cədvəl 1-də göstəriləndiyi kimi 21-ci əsrin ilk illərin əvvəllərində respublikanın xarici alqı-satqı dövriyyəsi olduqca zəif idi. Bunun da əsas hissəsini neft gəlirləri təşkil edirdi. Respublikamızın son illərdə xarici qurumlarla əməkdaşlığı artmış və xarici müqavilələr imzalanmış və xarici ticarət siyasətinin uğurlu nəticəsi kimi 2011-ci ildə özünün maksimumuna çatmış, 2000-ci illə

müqayisədə 12,5 dəfə artaraq 36,3 milyard ABŞ dolları olmuşdur. 2014-cü ildən başlayan iqtisadi böhranla birlikdə xarici ticarət dövriyyəsi azalmağa başlamışdır. Belə ki, manatın inflyasiyası ilə 2016-cı ilin xarici dövriyyəsi 17,6 milyard ABŞ dolları olmuşdur.

Azərbaycanın iqtisadiyyatının yüksəlişində ən əhəmiyyətli prioritetlərdən biri kimi regionların iqtisadi tərəqqisinin çoxaldılmasını, ixrac potensialının formalaşdırılmasını və onların beynəlxalq iqtisadi imkanlarının integrasiyasının təşkilinin vacibliyini qeyd etmək lazımdır. Bu sahədə dövlət siyasətinin sabit və mütəmadi olaraq yürüdülməsi olduqca əhəmiyyətli hadisədir və diqqəti cəlb edir. Xüsusilə son 10 ildə iqtisadiyyatın dirçəlməsi üçün böyük miqyaslı tədbirlər təşkil edilərək, Dövlət proqramları həyata keçirilmişdir. Bu sektora aid ilk dövlət proqramı səviyyəsində ərəzilərdəki infrastruktur obyektlərinin genişlənməmiş şəbəkə sisteminin yaradılmasına başlanmışdır. İkinci Dövlət Proqramı əsasında regionların müvafiq iqtisadiyyat sahələrinin dirçəldilərək müasir və modern müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması prioritetləri ön plana çəkilmişdir. Nəhayət, III Dövlət Proqramı isə respublika regionlarının iqtisadi inkişaf imkanlarını özündə toplayaraq regionların sənaye səviyyəsinin gücləndirilməsini, iri fermer təsərrüfatlarının təşkili, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının artırılması və s. məqsədləri nəzərdə tutur. Bu proqramlarının tətbiq olunmasında əsas məqsəd regionun güclü iqtisadi subyektə çevrilməklə aqrar və sənaye sektorlarının ən müasir subyektləri olaraq çıxış etməsini, dövlətin iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin çoxaldılması və eləcə də ixrac imkanlarının gücləndirilməsini, sosial-iqtisadi tərəqqinin yeni keyfiyyət mərhələsinə qaldırılmasını təmin etməkdir.

Azərbaycana bol təbii sərvətlər verilib və ölkəmizdə güclü istehsal və əmək potensialı, eləcə də elmi-texniki, intellektual potensial mövcuddur. Ölkəmizin Şərqlə Qərbin, Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşməsi onun geostrateji əhəmiyyətini daha da artırır. Qeyd etdiyimiz bu üstünlüklər imkan verəcəkdir ki, XXI əsrin ilk on illiklərində respublika öz iqtisadi strategiya prioritetlərini reallaşdıra bilsin və yüksək iqtisadi artım göstəriciləri əldə etsin. Hazırda Azərbaycanın bir çox makroiqtisadi göstəriciləri inkişaf etmiş dünya ölkələri ilə

müqayisə olunur və bu göstəricilərin daha da yüksəldilməsi üçün rəqabət aparılır. Müasir dövrdə etibarlı dövlət tənzimlənməsi mexanizmini yarada bilən respublikamız həm də sosial-iqtisadi inkişafın dayanıqlı və sabit modelini formalaşdırıb bilmişdir.

Hazırda ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun strukturu təkmilləşmişdir, lakin bununla yanaşı, innovasiyalı iqtisadiyyatda artım əldə etmək üçün daha da cəsarətli tədbirlər görülməlidir. Aqrar sektora dövlət dəstəyi mexanizmlərində təkmilləşdirilmələr aparılmalıdır. Bir çox iqtisadçıların fikrinə görə, respublikada aqrar məhsulların ixrac strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün Azərbaycanda ilk növbədə rəqabətə davamlı məhsulların çeşidi çoxaldılmalıdır. Əvvəllərdə də qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmizdə rəqabətə davamlı və ixrac təyinatlı məhsullar istehsalı və onların dünya bazarına çıxarılması ölkənin ixrac imkanlarının artmasında strateji əhəmiyyətə malikdir. Fikrimizcə, prof. İ Kərimlinin də bildirdiyi kimi ölkə iqtisadiyyatında təkrar istehsal prosesinin intensivləşdirilməsinə və emal sənayesinin strukturunun diversifikasiyalaşdırılmasına müasir dövrdə respublika iqtisadiyyatının qarşısında duran ən əsas inkişaf prioriteti kimi baxılmalıdır.

Hal-hazırda dövlətin apardığı iqtisadi siyasətdə ən öndə gələn hədəflər kimi qeyri-neft sektorunda daha yüksək artım tempinə nail olmaq və bu sektorda adambaşına hesablanan ÜDM-in miqdarını artırmaq, eləcə də ÜDM-nin strukturunda qeyri-neft sektorunun payını əhəmiyyətli dərəcədə çoxaltmaq, adambaşına düşən qeyri-neft ixracının artımının təmin etmək və s. müəyyənləşdirilmişdir. Təbii ki, bu hədəflərə çatmaqdan ötrü iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və strukturunda təkmilləşdirmə işlərinin aparılması kimi iki istiqamətli tədbirlər görülməlidir. Bunlarla yanaşı xarici alqı-satqı və investisiya siyasətində də təkmilləşdirmələr aparılmalı, enerji sahəsində, nəqliyyat, logistika, tranzit infrastrukturuları inkişaf etdirilməli, rabitə xidmətlərindən, İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarından istifadə imkanları artırılmalıdır.

İqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə neft-qaz sahəsində və neft-kimya sənayesində modernləşdirmə tədbirlərinin görülməsi, qeyri-neft sənayesinin

dirçəldilməsi və paylanması, enerji mənbələrindən əsasən alternativ və bərpa olunan mənbələrə üstünlük verilməsi yaxın onilliklər üçün başlıca meyarlardandır. Belə gözlənilir ki, bu tədbirlərlə yaxın perspektivdə iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi artırılacaq və ölkəmizin bu sahədəki reytingi yüksələcəkdir. Qloballaşma şəraitində ölkə iqtisadiyyatı üçün geniş diskussiya mövzusu kimi iqtisadiyyatın genişləndirilməsi və rəqabətqabiliyyətinin artırılması problemləri ön plana çəkilir. Beləliklə, gələcək inkişafda Azərbaycan üçün vacib sayıla biləcək iqtisadi amillər aşağıdakılardır:

- Mütəmadi iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi;
- İqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin genişləndirilməsi;
- Ölkənin ÜDM-in tərkibində qeyri-neft amilinə üstünlük verilməsi və dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında təbii ehtiyatlar amilinin azaldılması;
- İqtisadiyyatda güclü mexanizmlər yaratmaqla innovasiyaların tətbiqinin təmin edilməsi və inkişaf etdirilməsi;

Bir qrup tədqiqatçılar isə hesab edirlər ki respublikada iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılmasını birinci növbədə neft emalı hesabına genişləndirmək lazımdır. Çünki bu sahədə güclü potensial mövcuddur və bu sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi şübhə doğurmur.

Milli iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətinin artırılması problemi ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyası proseslərindəki strateji vəzifələrdən öz mühümlüyü ilə fərqlənir. Bu sahədə artıq müsbət nəticələr əldə olunmağa başlanmışdır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən son 10 il ərzində ölkədə Ümumi Daxili Məhsul 3 dəfədən çox, adambaşına Ümumi Daxili Məhsulun həcmi 3 dəfəyə yaxın artmış və ölkəmizdə illik iqtisadi inkişaf 12,9 % təşkil etmişdir. Statistik məlumatlara əsasən son 10 ildə idxal 1,6 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsi 1,5 dəfə, ixrac 1,4 dəfə, qeyri-neft ixracı 3 dəfədən çox artmışdır. Qeyd olunan dövr ərzində Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatı “Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti İndeksi”-nin hesabatına əsasən, rəqabət qabiliyyətlilik səviyyəsinə görə 39-cu, Müstəqil Dövlətlər Birliyində 1-ci olmuşdur. Azərbaycan

ilk dəfə olaraq dünyanın “yüksək insan inkişafı” və “yuxarı orta gəlirli” dövlətlər qrupuna daxil ola bilmişdir. Yüksək reytingə malik agentliklərinin (“Standart & Poor’s”, “Fitch Ratings” və “Moody’s”) Azərbaycan üçün sərmayə kredit reytingi verməsi ölkəmizi Qafqaz ölkələri sırasında investisiya reytinginə malik olan yeganə ölkə kimi fərqləndirmişdir. Son illərdə qeyri-neft sektoruna və regionlara yönəldilən sərmayələrin həcmində ciddi artım müşahidə olunmaqdadır. Bu cür çox saylı amillər və əldə olunmuş nəticələr, yaxın gələcəkdə iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması problemlərinə mühüm təsir göstərə bilər. Bu baxımdan ölkənin mövcud iqtisadi inkişaf tendensiyalarının hazırkı vəziyyəti dərinlən təhlil olunmalı, obyektiv qiymətləndirilmələr aparılmalı, dövlətin iqtisadi siyasətinin daha da əlverişli aparılması üçün müəyyən tədbirlər görülməli, milli iqtisadiyyatın artımının təmin olunmasında fayda verə biləcək mexanizmlərin iqtisadi sistemə daxil edilməsi təmin edilməli, ölkənin ixrac strukturunda diversifikasiyalaşdırma prosesləri zamanı qeyri-ənənəvi elementlərdən də istifadə nəzərə alınmalı, qeyri-neft sektorunun müxtəlif sahələrinin inkişafına şərait yaradan bir çox elementlər sistemləşdirilməli, işlək alətlərə çevrilməli və bu istiqamətlərdə görülən tədbirlərin səmərəliliyi artırılmalıdır.

Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı iqtisadiyyatda prioritet istiqamətlərdən sayılır və bu sahəyə müxtəlif istiqamətlər üzrə dövlətin dəstək mexanizmləri fəaliyyət göstərir. Göstərilən dəstək nəticəsində son illərdə sahibkarlıq subyektlərinin sayında, özəl sektorun əhalinin məşğulluğunu təmin etməsində və vergi daxilolmalarındakı payının artmasında ciddi irəliləyişlərə nail olunmuşdur və özəl sektorun ölkə ÜDM-indəki xüsusi çəkisi 80%-ə yüksəlmişdir. Bu sahənin inkişafı ilə bağlı ölkə Prezidentinin Fərmanı da qüvvəyə minmişdir. 2014-cü il ölkə rəhbəri tərəfindən “Sənaye ili” elan olunmuş və bildirilmişdir ki, sənayedə istehsalatın həcmnin artırılması məqsədilə texnoparkların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi olduqca vacibdir. Bu sahədə də artıq kifayət qədər nəticələr əldə edilib və Sumqayıt Texnoparkı fəaliyyət göstərməkdədir. Yeni yaradılan Kimya Texnologiya Parkı isə artıq fəaliyyətə başlamaq üzrədir. Digər şəhərlərdə və bölgələrdə də texnoparkların yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Hal-hazırda

Balaxanı Texnoparkının yaradılması işləri gedir. Bu istiqamətdə hər növbəti il daha da ciddi addımlar atılacağı gözlənilir. Çünki ölkəmizin uğurlu inkişafında qeyri-neft sənayesinin payının artırılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sənaye istehsalının artması paralel olaraq ümumi daxili məhsulun da artımını təmin edəcəkdir. Təcrübə göstərir ki, ölkəmiz əldə etdiyi mənfəəti iqtisadiyyatın genişləndirilməsinə və qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafına yönəltməklə qlobal proseslərə daha səmərəli qoşulmanı təmin edə bilər. Məlumdur ki, qeyri-neft sektoru milli iqtisadiyyatın sərhədləri daxilində məhdudlaşmır və onun xarici integrasiya imkanlarına, dünya bazarına daha effektiv çıxış bilmək potensialı vardır. Bu sektorun inkişaf etdirilməsilə respublikada müxtəlif istehsal növləri yaranır və ölkənin dünya bazarına çıxardığı rəqabətə davamlı məhsulların siyahısı artırılır. Bu da öz növbəsində milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılmasını sürətləndirmiş olur. Respublikanın sosial-iqtisadi tərəqqisinin uzunömürlülüüyü qlobal təmayüllərə adekvat olan məqsədyönlü sistemli iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində, ölkənin dünya təsərrüfatı sisteminə keçidinin sürətləndirilməsinə xidmət göstərən əlverişli xarici iqtisadi əlaqələrin yaradılmasından, xarici ölkələr və eləcə də xarici iqtisadi qurumlarla ölkənin milli maraqlarına uyğun gələn əlverişli iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsindən bilavasitə asılıdır. Qeyd edildiyi kimi, ölkəmiz geniş coğrafi məkanda və çoxlu sayda xarici-iqtisadi əlaqələrə malikdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu əlaqələrin, xüsusilə ticarət və ixrac əlaqələrinin əksəriyyəti əvvəllər də bildirdiyimiz kimi, neft-qaz və yaxud neft məhsulları ilə bağlı olan əlaqələrdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ixrac imkanları yüksək olan sahələrin obyektiv qiymətləndirilməsi və bunlara adekvat tədbirlərin müəyyən olunması çox vacib görünür.

Azərbaycanın ÜDM-i, manatla və dollar ilə

	Cəmi		Adambaşına	
	Milyon manatla	Milyon dollar ilə	Manatla	Dollar ilə
2000	4718,1	5272,8	593,2	662,9
2005	12522,5	13238,7	1494,3	1579,8
2010	42465,0	52 638,1	4753,0	5922,0
2012	54743,7	69736,6	5966,1	7594,3
2014	59014,1	75234,7	6268,0	7990,8
2015	54380,0	34872,3	5706,6	3659,0
2016	59987,7	33 877,9	6223,8	3514,8

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>)

Cədvəldə 2-də Azərbaycanın illər üzrə ÜDM-inin həcmi göstərilmişdir. Göründüyü kimi son 6 ildə ÜDM-in həcmində 1,4 dəfədən artıq artıma nail olunmuşdur. Bu göstərici əsasən qeyri-neft sektorunun son illərdə sürətli inkişaf etməsilə əlaqədardır. Bu sahədə görülmə işlər nəticəsində hal-hazırda qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 60%-ə çatmışdır. Bu barədə gələcək paraqraflarda ətraflı məlumat veriləcəkdir. Ölkəmizdə neftdən gələn gəlirlər hesabına qeyri-neft sektorunun da potensialı gücləndirilir, ixrac strukturu genişləndirilir, regionların potensial imkanlarının üzə çıxarılması üçün işlər görülür və s. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, tədqiqatlar bizə onu göstərir ki, hələ də respublikada qeyri-neft sektorunun hazırkı vəziyyəti, onun ayrı-ayrı sahələrindəki inkişaf tempi reallıqları əks etdirmir və bu istiqamətdə görülmə tədbirlərin təkmilləşdirilməsinə, nizamlanmasında və daha optimal həlli yollarının araşdırılıb tapılmasına ehtiyac duyulur. Qeyd olunan amilləri nəzərə alaraq, gələcək paraqraflar qeyri-neft sektorunun ümumi durumunun araşdırılmasını, bu sektorun ayrı-ayrı sahələrinin, xüsusilə də, ixrac potensialı ilə bağlı mövcud olan imkanların təhlilini vacib hesab etmişik.

1.2. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin nəzəri əsasları

Dünya iqtisadiyyatının tərəqqisinin müasir mərhələsində beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin vacib inkişaf amillərindən biri kapital ixracı və onun beynəlxalq hərəkətidir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin beynəlxalq ticarət, elmi-texniki məhsullarla beynəlxalq mübadilə kimi formaları valyuta-maliyyə aspektləri ilə müşayiət olunur: ixrac-idxal əməliyyatlarının reallaşdırılması zamanı beynəlxalq hesablaşmalar həyata keçirilir və ya beynəlxalq kreditlər tələb edilir. İşçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası zamanı isə əmək haqqı köçürmələri baş verir. Bununla da, pulun xarici dövriyyəsi xarici iqtisadi əlaqələrin həm inkişafının şərti, həm də nəticəsidir.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin mahiyyətinə bu prosesin təkamül yoluna əsaslanaraq nəzər salaq. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin formalaşma prosesi və inkişafı beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin əmtəələrlə xarici ticarət və əmək miqrasiyası növlərindən daha gec başlamışdır. Kapitalın ixracı potensialının meydana gəlməsi baxımından ilk növbədə kapitalın dövlət çərçivəsində kifayət qədər mühüm yığımına malik olmaq zəruri idi. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin təkamülünün birinci mərhələsində bu cür hal yaranmışdı. Bu mərhələ kapitalın ilk toplanması prosesinin yekunlaşmasından və kapital istehsal əlaqələrinin artımından sonra, XVII-XVIII əsrlərin əvvəllərində başlamış və XIX əsrin axırlarına qədər davam etmişdir. Bu dövrü kapital ixracının yaranması mərhələsi hesab edirlər. Qeyd olunan dövrdə kapital ancaq bir istiqamətdə - metropoliyalardan müstəmləkələrə doğru hərəkət edərək məhdud və təsadüfi önəm daşıyırdı. Kapitalın xarici hərəkətinin inkişafının növbəti mərhələsinin başlanğıcı XIX əsrin sonlarından başlayaraq - XX əsrin ortalarına qədər davam edir. Mövcud mərhələdə kapital ixracı sənayecə inkişaf etmiş dövlətlər arasında, eyni zamanda sənayecə inkişaf etmiş ölkələrlə inkişafda olan ölkələr arasında həyata keçmişdir. Kapital ixracı əsasən tipik, təkrar olunan və xarakterik prosesə çevrilərək qeyd olunan mərhələni — kapital ixracı mərhələsi hesab etməyə imkan verir. Bununla da, kapital ixracı onun müəyyən bir hissəsinin dövlətin milli dövriyyəsindən silinməsi və daha yüksək mənfəət əldə etməsi məqsədilə onun məhsul və ya pul şəklində

digər ölkənin istehsal prosesinə və dövriyyəsinə daxil olunmasıdır. Buna baxmayaraq, dünya aqrar sənayesinin müasir inkişafında tək-cə kapital ixracından məlumat vermək kifayət deyil. XX əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq indiyə qədər davam edən kapitalın beynəlxalq hərəkətinin inkişafı prosesinin üçüncü mərhələsi başlayır. Bu dövrdə baş verən hadisələri “kapitalın beynəlxalq miqrasiyası” termini daha aydın əks etdirməsi baxımından bir neçə səbəb mövcuddur.

Birinci olaraq, kapital ixracını tək-cə sənayecə inkişaf etmiş ölkələr deyil, həm də bəzi inkişafda olan ölkələr reallaşdırırlar. Belə ki, 2002-ci ildə 162 milyard dollar həcmində xarici sərmayə qoyulduğuna baxmayaraq, onlar özləri 43 milyard dollar məbləğində pul ixrac ediblər.

İkincisi, dövlətlər eyni zamanda həm kapital ixracatçısı, həm də idxalatçısı olaraq fəaliyyət göstərirlər. 2002-ci ildə Avropa Birliyi dövlətləri ABŞ-a 694 milyard dollar, ABŞ isə Avropa Birliyi dövlətlərinə 641 milyard dollar kapital qoyuluşunu təşkil etmişdir.

Üçüncüsü, kapital ixrac öz həcmi etibarilə kapitalın əks hərəkətini (kreditə görə faizlər, sahibkar mənfəəti, səhmlərə görə dividendlər şəklində) yaradır. Məsələn, 2002-ci ildə ABŞ-in xarici kreditlərə görə faiz ödəmələri 100 milyard dollara çatmışdır.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin obyektiv əsası kimi ölkələrin iqtisadi inkişafında olan qeyri-bərabərlik çıxış edir ki, bu da praktikada özünü aşağıdakılarda göstərir:

- bəzi ölkələrdə kapital yığılmasında çatışmazlıq olduğu halda, digər ölkələrdə kapital artıqlığı mövcud olur;
- dünya təsərrüfatının müxtəlif həlqələrində kapitalla olan tələb və təklifin üst-üstə düşməməsi.

Mövcud məsələdə nisbi artıqlıq termininin qeyd olunması təsadüfi hal deyil. Belə hesab edilir ki, iqtisadi cəhətdən istehsal sonsuz artım tendensiyasına malikdir və deməli, kapitalla hər zaman tələb mövcud olmalıdır. Bununla yanaşı, kapital ixracı hətta onun ölkə daxilində çatışmazlığı hiss edilən zaman da həyata keçirilə

bilər, çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində kapital qoyuluşu gözlənilən gəlir həcmindən birbaşa asılıdır. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin inkişaf prosesinə aşağıdakı iki qrup element təsir edir:

İqtisadi xarakterli səbəblər:

- istehsalın inkişafı və iqtisadi artım templərinin dəstəklənməsi;
- həm dünya iqtisadiyyatında, həm də ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarında elmi-texniki inqilabın təsiri və dünya xidmət bazarının inkişafı nəticəsində baş verən köklü struktur dəyişiklikləri;

- beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi;
- dünya iqtisadiyyatının transmilliləşməsinin artımı;
- istehsalın beynəlmilləşməsinin artımı və integrasiya proseslərinin inkişafı;

- beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün formalarının aktiv inkişafı.

Siyasi xarakterli səbəblər:

- kapital ixracının (idxalının) liberallaşdırılması (xüsusi iqtisadi zonaların, offşor zonalarının yaradılması və s.);

- üçüncü dünya ölkələrində sənayeləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi;
- iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi (dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, özəl sektorun, kiçik biznesin dəstəklənməsi);

- məşğulluq səviyyəsinin dəstəklənməsi siyasətinin reallaşdırılması.

Yuxarıda sadalanan cəhətlər kapitalın beynəlxalq hərəkətinin artımını makroiqtisadi səviyyədə müəyyənləşdirir. Bununla bərabər, iqtisadi subyektləri kapital ixracı və ya idxalını reallaşdırmağa sövq edən səbəblər də vardır.

Kapital ixracını həyata keçirən subyektlərin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- əlavə gəlirin əldə edilməsi;
- digər subyektlər üzərində nəzarətin ələ keçirilməsi;
- əmtəə axınlarının qarşısına qoyulan proteksionist maneələrin aradan qaldırılması;
- istehsalın yeni satış bazarlarına yaxınlaşdırılması;

- yeni texnologiyaların əldə edilməsi (məsələn, səhm nəzarət paketinin əldə edilməsi ilə);

- xarici filialların yaradılması ilə istehsal sirlərinin qorunması;

- vergi ödəmələrinə qənaət edilməsi (xüsusilə müəssisələrin offşor zonalarda və xüsusi iqtisadi zonalarda yaradılması və ya qeydiyyatdan keçirilməsi zamanı);

- ətraf mühitin qorunmasına çəkilən xərclərin aşağı salınması.

Kapital idxalının iqtisadi məqsədəuyğunluq prinsipi aşağıdakılardır:

- yeni və köhnə istehsal texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi imkanı;

- əlavə valyuta resurslarının cəlbə;

- elmi-texniki potensialın genişləndirilməsi;

- əlavə iş yerlərinin yaradılması.

Ölkənin kapitalın beynəlxalq hərəkətində iştirakı bütünlükdə bir sıra göstəricilərdə əksini tapır. Mütləq göstəricilər olaraq kapital ixracının həcmi, kapital idxalının həcmi, ixrac-idxal saldosu, ölkədə xarici kapitallı müəssisələrin sayı, onlarla məşğul olanların sayı və s. fərqləndirirlər. Saldoya əsaslanaraq dünya ölkələri əsasən kapital ixrac edən ölkələr (Yaponiya, İsveçrə), əsasən kapital idxal edən ölkələr (ABŞ, Böyük Britaniya) və təxmini tarazlığını qoruyan ölkələr (Almaniya, Fransa) kimi fərqləndirirlər.

Digər göstəricilər isə nisbi göstəricilər sayılır. Onlar kapitalın beynəlxalq hərəkəti zamanı ölkənin kapital idxal və ixracından mövcud asılılığını daha əyani əks etdirirlər. Mövcud göstəricilərə aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Kapitalın idxalı əmsalı (Kid) – xarici kapitalın (XK) ölkənin ümumi daxili məhsuluna (ÜDM) nisbətini bildirir:

$$Kid = XK / \text{ÜDM} \times 100\%$$

2. Kapitalın ixracı əmsalı (Kix) – ixrac edilən kapitalın (İK) ÜDM-yə nisbətini bildirir:

$$Kix = İK / \text{ÜDM} \times 100\%$$

3. Xarici kapitalın ölkədə kapital qoyuluşuna olan daxili ehtiyaclara nisbətini əks etdirən əmsal:

$$Ke = XK / T(K) \times 100\%$$

Burada Ke - ehtiyac əmsalı, XK - xarici kapital və T(K) - ölkədə kapital üçün qoyulan tələbdir.

4. Digər nisbi göstəricilər: xarici və ya qarışıq müəssisələrin milli istehsalda payı, kapital ixracının (idxalının) əvvəlki dövrə nisbətində artım dinamikası, adambaşına düşən xarici investisiya.

Valras qaydasına əsasən, ölkə idxalının dəyəri ixracın dəyərinin, aktivlərin xalis xarici satışının və onlar üzrə faizlərin cəmi ilə hesablanır:

$$\dot{IM} = X + NA + NR$$

burada $\dot{IM}$ - idxal, X - ixrac, NA - aktivlərin xalis satışdır (xaricilərə satılan və onlardan alınan aktivlərin dəyəri arasında olan fərq), NR – faizlər üzrə xalis ödəmələrdir (qoyulan kapitalla görə xaricdən alınan və xaricilərə ödənilən faizlərin dəyəri arasında olan fərq).

Aktivlərin istənilən formada (mülkiyyət hüququ, qiymətli kağızlar, qızıl və s.) satışı ölkəyə kapital axını deməkdir. Faiz ödəmələri daha əvvəl alınmış kapitaldan istifadə haqqını göstərir.

Verilmiş qaydaya əsasən nəticə belədir: əgər bazarlardan biri tarazlıqdan çıxmışsa onda ən azı bir dənə başqa tarazlıqda olmayan bazar mövcud olmalıdır ki, birinci bazardakı qeyri-tarazlıq kompensasiya edilə bilsin. Beləliklə, Valras qanununa görə, dünya ticarətindəki disbalans ən azı kapital hərəkəti ilə kompensasiya edilməlidir.

Valras qaydasına uyğun olaraq əmtəə və xidmətlərlə ticarətin balansı əks işarə ilə kapital hərəkətinin balansına bərabər olmalıdır. Əgər bu tarazlıq əldə edilmirsə qalıq səhvlər və nəzərə alınmamalarla izah edilir. Beləliklə, yuxarıdakı formuldan aşağıdakı formulu almaq olar:

$$\dot{IM} - X - NR = NA$$

Bu zaman aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

1. Valras üsulu qeyri-bazar şəraitində, yəni azad bazarın mövcud olmadığı iqtisadiyyatda tətbiq olunmur. İnkişaf etmiş azad bazar olmadan tarazlığı təmin etmək mümkün olmur.

2. Valras qaydası keçid iqtisadiyyatı mühitində tətbiq olunmur, çünki bazar tarazlığını yarada biləcək inkişaf etmiş bazar infrastrukturu yoxdur. Obyektiv olaraq bu cür iqtisadiyyatlarda dövlət müdaxiləsinə ehtiyac duyulur. Lakin, bu müdaxilə maksimum dərəcədə ehtiyatlı, hesablanmış, əsaslı olmalıdır ki, praktikada da buna təsadüf hallarda rast gəlinir.

Cədvəl 3.

Kapitalın xarici hərəkətinin reallaşması əlamətləri.

Təsnifat əlaməti	Kapitalın beynəlxal hərəkətinin formaları
Mülkiyyət formasına görə	- özəl; - dövlət; - xarici (regional) valyuta-kredit və maliyyə qurumlarının; - qarışıq.
Müddətinə görə	- həddən artıq qısamüddətli (3 aya qədər); - qısamüddətli (1-1,5 ilə qədər); - ortamüddətli (1 ildən 5-7 ilə qədər); - uzunmüddətli (5 ildən 40-45 ilə qədər).
Təqdim olunma formasına görə	- əmtəə; - pul; - qarışıq.
İstifadə edilmə məqsədinə və xarakterinə görə	- Sahibkar (birbaşa və portfel investisiyaları); - borc.

Mənbə: Tədqiqatçı tərəfindən tərtib edilmişdir.

Kapitalın idxal və ixrac növləri

Sahibkar kapitalı		Borc kapitalı	
Birbaşa investisiyalar	Portfel investisiyaları	Borclar və kreditlər	Bank depozitləri və digər maliyyə institutlarının hesablarında olan vəsaitlər

Mənbə: Tədqiqatçı tərəfindən tərtib edilmişdir.

Kapital hərəkətinin sahibkar və borc formalarının məzmununa nəzər salaq. İstifadə edilmə xarakterinə görə kapital sahibkar kapitalına və borc kapitalına bölünür:

- Sahibkar kapitalı mənfəət əldə etmək məqsədilə birbaşa və ya dolayı yolla istehsala yatırılan vəsaitdir. Sahibkar kapitalı kimi bir qayda olaraq özəl kapital istifadə edilir. Amma bəzən dövlət və ya dövlətə məxsus olan müəssisə də xaricdə vəsait qoyuluşunu həyata keçirir.

- Borc kapitalı faiz əldə etmək məqsədilə borc verilən vəsaitdir. Beynəlxalq səviyyədə borc kapitalı kimi adətən dövlət mənbələrindən formalaşan rəsmi kapitaldan istifadə edilir. Amma özəl mənbələr vasitəsilə həyata keçirilən beynəlxalq kreditləşmə də kifayət qədər əhəmiyyətli həcmə malikdir.

Kapitalın sahibkar formasında hərəkəti üç əlamətin olmasını tələb edir:

- xaricdə istehsal prosesinin təşkili və bu prosesdə iştirak;
- xarici kapital qoyuluşunun uzunmüddətli xarakter kəsb etməsi;
- digər dövlətin ərazisində ümumilikdə müəssisəyə və ya onun bir hissəsinə sahib olmaq hüququ

BVF, İƏİT və BMT-nin Milli Hesablar Sisteminə müvafiq olaraq birbaşa xarici sərmayələrin tərkibinə aşağıdakılar aiddir:

- şirkətlərin öz vəsaitlərini xarici ölkələrin iqtisadiyyatlarına yatırmaları;
- birbaşa investor tərəfindən xarici müəssisədə əldə edilmiş mənfəətin həmin müəssisəyə reinvestisiya edilməsi;
- baş firma və onun xarici müəssisələri arasında şirkətdaxili kapital köçürmələri.

Kapital ixracının sahibkar formasını onun istehsal prosesi ilə birbaşa əlaqədə olmasına görə ikinci iqtisadiyyat adlandırırlar. Başqa forma – borc kapitalının hərəkəti bu cür birbaşa münasibəti mövcud deyil və yalnız dolayı yolla təkrar istehsal prosesini gerçəkləşdirir. Kapitalın borc formasında hərəkəti zamanı birbaşa xarici sərmayələr və portfel investisiyalarından başqa kapitalın mövcud digər hərəkəti anlaşılar.

Kapitalın xarici hərəkətinin borc forması aşağıdakı əməliyyatlar vasitəsilə həyata keçirilir:

- dövlət və borc kreditlərinin verilməsi;
- digər ölkələrin istiqrazlarının, qiymətli kağızlarının, veksellərinin, xarici şirkətlərin traktlarının alınması;
- borclar üzrə ödəmələrin həyata keçirilməsi;
- banklararası depozitlər;
- rəsmi yardımlar və s.

Cədvəl 5.

Birbaşa və portfel investisiyalarının xarakterik cəhətləri.

Əlamətlər	Birbaşa xarici investisiyalar	Portfel investisiyaları
İxracın əsas məqsədi	Xarici firma üzərində nəzarət	Yüksək mənfəətin əldə edilməsi
Məqsədin əldə edilməsi yolu	Xaricdə istehsalın təşkili və idarəedilməsi	Xarici qiymətli kağızların alınması
Məqsədin əldə edilməsi metodları	a) xarici firmaya tam sahib olma; b) səhm-nəzarət paketinin (şirkətin səhmdar kapitalının 25%-dən az olmayaraq) əldə edilməsi	Xarici firmanın səhmdar kapitalının 25%-dən az hissəsinin əldə edilməsi (inkışaf etmiş ölkələrdə 10%)
Maliyyələşmə mənbələri	Firmadaxili əlaqələr əsasında maliyyələşir	Əsasən milli şirkətlər və banklar tərəfindən təqdim edilir
Ölkə iqtisadiyyatına təsiri	Texnologiya mübadiləsini stimullaşdırır, investorun daxili bazara çıxışını genişləndirir, öz təsirini daha çox mikroiqtisadi səviyyədə göstərir	Daxili bazarın inkışafını stimullaşdırır, güclü makroiqtisadi effekt yaradılır
İnvestisiya qoyuluşu barədə qərarın verilməsi	Mikroiqtisadi amillərin qiymətləndirilməsindən asılıdır	Xarici amillərin (ixracatçı respublikada maliyyə siyasəti, xarici kapital bazarında likvidliyin səviyyəsi) qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır
Gəlir forması	Sahibkarlıq mənfəəti, dividendlər	Dividendlər, faizlər

Mənbə: Tədqiqatçı tərəfindən tərtib edilmişdir.

Konkret bir dövlət tərəfindən məlum olan kapitalın xarici hərəkəti formaları isə adətən həmin ölkənin sərmayə və bank qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Kapitalın xarici hərəkətinin funksional bölgüsü aşağıdakı cədvəldə qeyd

olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, hər bir kapital qrupu şərti olaraq ixrac (aktivlərin, investisiyaların xaricə hərəkəti) və idxal (ölkə daxilində passivlər, investisiyalar) alt qrupuna bölünür. Beynəlxalq Valyuta Fondunun qiymətləndirmələrinə əsasən, dünya üzrə kapital axınlarının təqribən 80%-i inkişaf etmiş ölkələrin, 20%-i isə inkişafda olan ölkələrin payına düşür. Buna baxmayaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya kapital axınında payı hər il çoxalmaqdadır.

Cədvəl 6.

Kapitalın xarici hərəkətinin funksional bölgüsü.

1. Birbaşa sərmayələr	Xaricdə	Qarşılıqlı iqtisadi marağın meydana gəlməsi ilə nəticələnən rezidentlər və qeyri-rezidentlər arasında kapital hərəkətidir
	Ölkə daxilində	
2. Portfel sərmayələri	Aktivlər	Qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə bağlı olan kapital hərəkətidir
	Passivlər	
3. Digər sərmayələr	Aktivlər	Dövlətlərarası kreditlər və bank depozitləri ilə bağlı kapital hərəkətidir
	Passivlər	
4. Ehtiyat aktivləri	Monetar qızıl	Dövlət tərəfindən tədiyə balansının saldosunun örtülməsi yararlanması mümkün olan aktivlərlə bağlı olan kapital hərəkətidir
	Xüsusi iqtibas edilmə hüququ	
	BVF-də ehtiyat mövqeyi	
	Xarici valyuta	

Mənbə: Tədqiqatçı tərəfindən tərtib edilmişdir.

Dövlət investisiyaları inkişaf etməkdə olan ölkələrin, xüsusən də zəif inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarında əhəmiyyətli rol oynayır. Dövlət kapitalını çox zaman rəsmi kapital qoyuluşları da adlandırırlar. Bu vaxt yalnız hökumətlər

tərəfindən təqdim olunan borclar və kreditlər, maliyyə yardımları deyil, həmçinin xarici qurumlar üzrə analoji axınlar da nəzərə alınır. Ümumilikdə isə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına məcmu kapital axınında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermiş, özəl investisiyaların payı artmış, rəsmi investisiyaların payı isə azalmışdır. Rəsmi axınların xüsusi çəkisi 1975-1982-ci illərdəki 32%-dən 1990-2000-ci illərdə 20%-ə enmişdir. Bununla bərabər, inkişafa rəsmi yardımın xüsusi çəkisi əvvəlki səviyyədə - 11%-də dayanmış, başqa dövlət kapitallarının xüsusi çəkisi isə 21%-dən 8%-ə düşmüşdür. Özəl sərmayələrin əsas çəkisi mövcud dövrdə 68%-dən 80%-ə qalxmışdır.

Özəl və dövlət kapital qoyuluşlarının xüsusi çəkilərinin nisbətini müxtəlif gəlir səviyyəsinə və iqtisadi artım templərinə malik ölkələr üzrə müşahidə etmək olar. Əgər inkişaf etməkdə olan ölkələri adambaşına düşən gəlir səviyyəsinə görə, orta səviyyədən yuxarı gəlirli ölkələrə (3031-9360 dollar), orta səviyyədən aşağı gəlirli ölkələrə (761-3030 dollar) və aşağı gəlirli ölkələrə (760 dollardan aşağı) bölsək, maraqlı bir qanunauyğunluğu müşahidə etmək olar. İlk iki qrup ölkələrdə özəl sərmayələrin əsas çəkisi dövlət kapital yatırımlarının xüsusi çəkisini demək olar ki, iki dəfə üstələmiş olur. Üçüncü qrupa aid olanlarda isə hər iki göstərici təqribən eynidir. İnkişafda olan ölkələri iqtisadi artım dinamikasına görə bölərsək də eynilə analoji nəticə qeyd olunur. Yüksək (ildə 5%-dən artıq) və orta (3-5%) artım dinamikasına malik dövlətlərdə birbaşa xarici sərmayələrin ÜDM-də əsas çəkisi müvafiq olaraq 9,5% (müqayisə üçün məsələn, özəl birbaşa xarici investisiyalar üzrə bu göstərici 15%-ə bərabərdir) və 8% (özəl – 11,9%) təşkil edir. Aşağı artım dinamikası olan (3%-dən aşağı) ölkələrdə rəsmi və özəl sərmayələrin ÜDM-yə nisbəti uyğun olaraq 8,4% və 9,9% təşkil edir. Dövlət kapital ixracının mühüm hissəsi (təxminən 90%-i) 1980-ci illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrə istiqamətlənsə də, 1990-ci illərdə onun coğrafiyası dəyişməyə başlamış və nəticədə 30%-i Şərqi Avropa və MDB ölkələrinə istiqamətlənmişdir. İxracatçı dövlətlər özəl xarici sərmayə və kreditlərin zəmanət sistemini, özəl firmaların investisiya fəaliyyəti üçün səmərəli mühit yaradırlar. Dövlət kapitalının ixracının mühüm funksiyalarından biri də məhz bu hesab olunur.

1.3. Qeyri-neft sektorunun təsnifatı və formalaşdırılması

2014-cü ilin sonlarından başlayaraq dünya bazarında neftin qiymətinin sürətlə enməsi, maliyyə böhranının artması şəraitində Azərbaycanın davamlı inkişafının təmin olunmasında iqtisadiyyatın genişləndirilməsinin, qeyri-neft sahəsinin inkişafının həlledici rolu olacaqdır. İqtisadiyyatın inkişafı, qeyri-neft sənayesinin ÜDM-də çəkisinin artması və sürətli inkişafı hesabına son dörd ildə ümumdaxili məhsulda qeyri-neft sahəsinin əsas çəkisi 69,9 faizə qalxmışdır.

Cədvəl 7.

ÜDM-də neft və qeyri-neft sektoru, milyon manatla

	2000	2005	2010	2014	2015	2016
ÜDM	4 718,1	12 522,5	42 465,0	59 014,1	54 380,0	59987,7
Neft-qaz sektoru	1 371,0	5 520,9	20 409,5	21 405,2	15 382,2	20584,6
Qeyri-neft sektoru	3 055,9	6 055,1	19 179,0	33 195,9	34 138,8	39403,1

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>)

Yola saldıığımız ilin yekunlarına görə ÜDM-in 20584,6 milyon manatı, yəni 34,3% iqtisadiyyatın neft-qaz sektorunun, 65,7%-i (39403,1 milyon manatı) isə qeyri-neft sahələrinin payına düşmüşdür. ÜDM-in əhalinin adambaşına düşən dəyəri 6223,8 manat təşkil etmişdir.

Bütünlükdə isə rəsmi statistikaya və makroiqtisadi göstəricilərə görə, son beş ildə ölkəmizdə qeyri-neft sektoru üzrə 2 dəfəyə yaxın artım qeydə alınmışdır. Şübhəsiz ki, qeyri-neft sektorunun dirçəlişi prosesində neft gəlirləri hesabına iqtisadiyyatın genişləndirilməsi yönündə həyata keçirilən fəaliyyətlərin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. İqtisadiyyatın genişləndirilməsi və qeyri-neft sektorunun tərəqqisinə vasitə yaratmaq məqsədilə inkişaf proqramları ilə kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi, bu fəaliyyətlə məşğul olanlara isə güzəştli kreditlərin verilməsinə, kənd təsərrüfatına subsidiyaların istiqamətlənməsinə,

respublika ərazisində nəqliyyat- kommunikasiya infrastrukturunun bərpasına milyardlarla dollar həcmində vəsait xərclənmişdir. Bütün bunlar iqtisadiyyatın qeyri-neft sənayesində böyük canlanma ilə nəticələnmişdir. Müasir dövrdə ölkəmizdə istehsal edilən qeyri-neft məhsulları, eyni zamanda elektrik maşınları və avadanlıqları, onların tərkibləri, kimya sənayesi məhsulları, tikinti materialları, hazır toxuculuq məmulatları və s. digər yerlərə ixrac olunur. Məlum olduğu kimi, keçid iqtisadiyyatını uğurla sonlandıran dövlət qarşısında duran ən başlıca vəzifə öz təbii resurslarından məqsədəuyğun formada yararlanaraq iqtisadiyyatı mühüm dərəcədə genişləndirmək və onun neftdən asılılığını aşağı səviyyəyə çatdırmaqdır. Bu strategiyaya əsasən respublikada tikinti, turizm, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahələrində mütəmadi artım tendensiyası davam edir. Son on iki ildə ölkəmizdə 1 milyon 400 min iş yeri yaradılması, məhz bu tendensiyanın nəticəsidir ki, bunun da böyük qismi qeyri-neft sektorunun payına düşür.

Qeyri-neft sektorunun sahələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Kənd, meşə və balqçılıq təsərrüfatları
- Qeyri-neft sənayesi
- Tikinti
- Ticarət
- Nəqliyyat
- Turizm
- İnformasiya və rabitə
- Sosial və digər xidmətlər
- Məhsula və idxala xalis gəlirlər

Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi 2016-cı ilin yekunlarına dair hesabatına görə Azərbaycanda 59987,7 milyon manatlıq ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur ki, bunun da 39403,1 milyon manatı qeyri-neft sahələrinin payına düşür. Bildiyimiz kimi, son illər neftdən gələn gəlirlər hesabına iqtisadiyyatın genişləndirilməsi respublikada qeyri-neft sektorunun bütün sferalarında inkişafa səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, ilkin məlumatlara

əsasən bu ilin birinci yarısında qeyri-neft sənayesinin vacib növ məhsullarının istehsalında gözəçarpan artım görülmüşdür. Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2014-cü ilin “Sənaye ili” elan edilməsi və bununla əlaqədar təsdiq olunmuş tədbirlər planının icrası qeyri-neft sənayesinin inkişafına yeni töhvəsini vermişdir. 2016-cı ildə Azərbaycanda 26,4 milyard manatlıq sənaye xammalı istehsal edilmişdir ki, bu da keçən ilin göstəricisindən 2,8 faiz artıqdır. Respublika iqtisadiyyatının genişləndirilməsi yönündə reallaşdırılmış davamlı və məqsədyönlü tədbirlər qeyri-neft sənayesinin də sürətli inkişafına səbəb olmuşdur. Şübhəsiz, bütün bunlar, son dövrlərdə ölkədə sənayeləşmə, yeni sənaye zonalarının yaradılması ilə əlaqədar görülmüş işlərin, məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsində meydana gəlmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda xüsusi çəkiyə malik olan kənd təsərrüfatı sahəsi sürətlə inkişaf etməkdədir. Kənd təsərrüfatının respublikanın artan inkişaf göstəriciləri sırasında xüsusi çəkiyə malik olması isə təsadüfi deyil. Dövlət öz potensialı və imkanları hesabına əhalinin ərzağa olan daxili tələbatını əsasən ödəyə bilmək üçün regionlarda infrastruktur sahələrinin qurulması və kənd təsərrüfatının genişləndirilməsi yönündə əhəmiyyətli islahatlar həyata keçirir və bu proses davam etdirilir. Həm də ölkə iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı neft və tikinti sektorundan sonra üçüncü ən iri sahə olmaqla iş yerləri ilə təminatda ən böyük hissəyə malikdir. O cümlədən, bu sahə həm də kənd yerlərində yoxsulluğun azaldılmasına əsaslı təsir edən sektordur.

Cədvəl 8.

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, milyon manatla

İllər	Cəmi	Bitkiçilik	Heyvandarlıq
1995	726,8	418,1	308,7
2000	1112,4	617,7	494,7
2005	1844,8	988,2	856,6
2010	3877,7	1999,2	1878,5
2013	5244,6	2629,6	2615,0
2014	5225,8	2449,4	2776,4

2015	5635,3	2761,1	2874,2
-------------	--------	--------	--------

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>)

Dövlət kənd təsərrüfatı istehsalçılarına mütəmadi olaraq dəstək göstərir. Belə ki, prioritetlər sırasında subsidiyaların verilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi, kənd təsərrüfatında davamlı metodların icrasının stimula edilməsi, sığortalama imkanlarının yaxşılaşdırılması, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalının təşviqi, müasir texnologiyalara əsaslanan iri təsərrüfatların yaradılmasını qeyd etmək olar. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı prosesinə xüsusi əhəmiyyət verilir, modern texnologiyaların tətbiqi vasitəsi ilə mövcud aqro-emal mərkəzlərinin istehsal gücünün yüksəldilməsi və bu sahədə yeni müəssisələrin qurulması yönündə mühüm tədbirlər gerçəkləşdirilir.

2014-cü ildə fermerlərin istehsal vasitələri ilə təminatında mühüm nəticələrin olması dövlət qayğısının artırılmasının nəticəsidir. 2014-cü ildə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına lizinqə verilmiş texnikalar cari illərlə müqayisədə 37%, həmçinin taxılıyığan kombaynlar 57%, traktorlar 48%, digər texnikalar isə 29% artmışdır. Son ildə alınmış ümumi kənd təsərrüfatı texnikasının 83 %-ni, kombaynların isə 79%-ni Avropa ölkələrinin ən tanınmış şirkətlərinin məhsulları təşkil edib. Son on ildə ölkəyə gətirilmiş və 50% güzəştə lizinqə verilmiş iribuynuzlu damazlıq heyvanların 25%-i, xırdabuynuzlu damazlıq heyvanların isə 67%-i 2014-cü ilinin payına düşüb. Beləliklə, idxal qiymətlərinin azaldılması ilə bərabər, tətbiq olunan güzəştli şərtlərinin həcmnin artırılması hesabına 2014-cü ildə fermerlər texnikanı cari ilə nisbətən 50%, gübrəni isə 30% aşağı qiymətlə ala bilmişlər. Bu da məhsulun maya dəyərini gözəcarpacaq dərəcədə endirməklə bərabər, fermerlərin gəlirlərinin çoxalmasına və investisiya imkanlarının şaxələndirilməsinə eyni səviyyədə müsbət effekt vermişdir. 2016-cı ilin ilkin hesabatına əsasən onu demək olar ki, 2015-ci illə müqayisədə kənd təsərrüfatı ümumi məhsulu 2,6%, o cümlədən heyvandarlıq məhsullarının istehsalı 2,8%, bitkiçilik məhsulları istehsalı isə 2,5% artmışdır.

XXI əsrin əvvəllərində tikinti sektorunun inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində respublikada inşaat işləri geniş vüsət almış, bu gün də qiymətli memarlıq abidələri kimi qorunan onlarla yaşayış binası və sosial obyekt istifadəyə verilmişdir.

Son illərdə Azərbaycanda təqribən 220 min yerlik 755 yeni məktəb binası tikilmiş, 344 məktəb binası əsaslı təmir edilmiş, müasir avadanlıqla təchiz olunmuş onlarla diaqnostika mərkəzi və digər səhiyyə obyektləri, dünya və Avropa standartlarına tam cavab verən olimpiya-idman kompleksləri, yüzlərlə çoxmərtəbəli yaşayış binası istifadəyə verilmişdir.

Son 3 ildə Bakıda 13 yol qovşağı, 23 piyada keçidi tikilib istifadəyə verilmiş, 9 piyada keçidi əsaslı təmir olunmuş, ümumiyyətlə, respublikada 77 avtomobil körpüsü və yol ötürücüsü, onlarla avtomobil yolu və yol qurğusu istismara verilmişdir.

Eyni zamanda Azərbaycanın inşaat şirkətlərinin dünya bazarına çıxmaq istiqamətində ilk addımlar atılmışdır. Artıq "Akkord", "Azərkörpü" və "Alibəyli" kimi şirkətlər müasir tikinti bazalarının yaradılması və elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən istifadə etməklə, Dünya Bankı və digər xarici maliyyə qurumlarının xətti ilə Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Gürcüstan, Liviya və başqa ölkələrdə həyata keçirilən layihələrin tenderlərində iştirak edərək qalib gələrək layihələndirmə və tikinti işləri aparırlar.

Nəqliyyat sisteminin inkişafı Azərbaycan Respublikası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə iqtisadiyyatının infrastruktur sahələri olan enerji, rabitə, təhsil, səhiyyə ilə yanaşı, nəqliyyat cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin ilkin tələbatını təmin etməklə sosial, iqtisadi, xarici siyasət və digər dövlət prioritetlərinə nail olmaq üçün mühüm rol oynayır.

1990-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına doğru addımlar ataraq seçim etmişdir. O zamandan bəri islahatlar nəqliyyat sektorunun tənzimləyici mühitində nəzərə çarpan dərəcədə dəyişikliklərə səbəb olmuş nəqliyyat xidmətlərinə olan tələbə böyük təsir göstərmişdir. Respublikanın müstəqilliyinin ilk illərində böyük çətinliklərlə üzləşən nəqliyyat sektoru dərin

böhran və tənəzzül içərisində idi. Yalnız 1993-cü ildə ulu öndər Heydər Əliyevin yenidən respublikada hakimiyyətə qayıdışından sonra bu sahədə baş alıb gedən tənəzzülün qarşısı alındı. İctimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması, köklü islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində ölkədə başlamış geniş tikinti-quruculuq işləri nəqliyyat sektoruna da təsirsiz qalmadı. Ümummilli liderin təşəbbüsü ilə Azərbaycanın Avropa - Qafqaz - Asiya (TRASEKA) nəqliyyat dəhlizinə qoşulması, Böyük İpək Yolunun bərpası xarici səviyyədə böyük rəğbətlə qarşılandı. Böyük İpək Yolunun bərpası üzrə həyata keçirilən məqsədyönlü işlər ölkəmizin iqtisadiyyatının tərəqqisində, nəqliyyat infrastrukturunun müasirləşməsində və formalaşmasında mühüm rol oynadı. Qısa zaman kəsiyində nəqliyyat sektoru öncül yerlərdən birini tutdu. Heydər Əliyev bilirdi ki, hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı üçün nəqliyyat sektorunun müasir tələblər səviyyəsində olması əsas amildir.

Turizm sektorunun inkişafı üçün “Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi nəticəsində münbit şərait yaradılıb, ölkəmizin xarici turizm bazarına integrasiyasının əsası qoyulub. Son illər əldə olunmuş sürətli sosial-iqtisadi tərəqqi bu sahənin hərtərəfli inkişafına yeni imkanlar açıb.

Hər il ölkədə 25-50 yeni mehmanxana, hotel, motel və digər turist yerləşdirmə obyektinin təməli qoyulur. Hazırda 50-yə qədər mehmanxana kompleksinin inşası davam edir.

Prezident İlham Əliyevin 6 aprel 2010-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda bu imkanların realizə edilməsi, qarşıdakı illərdə turizm sektorunun ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilməsi üçün əhatəli tədbirlər planı əks olunub. Son 10 ildə ölkəyə gələn əcnəbi vətəndaşların sayı 2 dəfədən çox artmışdır. 2006-cı ildə ölkəyə gələn xarici vətəndaşların sayı 218 min nəfər olduğu halda, 2013-cü ildə onların sayı 670 min, 2015-ci ildə isə 428 min nəfərə yüksəlmişdir.

Azərbaycanda turizm müəssisələrinin əsas göstəriciləri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Müəssisələrin sayı	126	141	170	197	218	243
İşçilərin sayı	1418	1541	1730	1729	1 794	1 586

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>)

2010-cu ildə Azərbaycanda 126 hotel və yerləşdirmə obyektı fəaliyyət göstərirdisə, 2015-ci ildə onların sayı artıq 243-ə çatıb. Son 1 il ərzində Bakı və regionlarda istifadəyə veriləcək yeni hotellərin sayı 50-ə yaxındır. Turizm fəaliyyətini xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən biri də turist müəssisələrinin əldə etdiyi gəlirdir. 2010-cu ildə Azərbaycanda turist müəssisələrinin əldə etmiş olduğu gəlir təxminən 19.1 milyon manat təşkil etmişdisə, 2014-cü ildə bu rəqəm 31.1 milyon manat, 2015-ci ildə isə 36.4 milyon manat təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafına daha da təkan verilməsi və turizm fəaliyyəti üçün kifayət qədər yaxşı şəraitin yaradılması zərurətini nəzərə alaraq, turizm potensialında səmərəli istifadə edilməklə zəngin coğrafi landşafta malik ölkənin təbiət abidələrinin və həmçinin xalqımızın qədim mədəni və tarixi irsini geniş miqyasda tanıtmmaq məqsədi ilə 2011-ci ilin “Turizm ili” elan edilməsi haqqında respublika Respublikası Prezidenti İlham Əliyev Sərəncam imzalamışdır. Beləliklə, müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən layihələr, dövlət proqramları və islahatlar Azərbaycanın son on ildə qazandığı uğurların davamlılığını şərtləndirir və ölkənin dünyada dinamik iqtisadiyyata malik ölkə kimi qiymətləndirilməsinə imkan verir.

XXI əsr informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsri olduğu üçün, müasir texnologiyalar həyatımızın bütün sferalarına sürətlə daxil olmaqdadır. Respublikamız bu gün informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorunda keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə başlamışdır. İKT-nin təhsildə tətbiqi ölkə

əhalisinin müasir bilik və bacarıqlara malik yeni nəslin formalaşmasına birbaşa təsir göstərən yüksək əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Bu baxımdan son illərdə dövlət tərəfindən İKT-nin təhsil sistemində tətbiqi sahəsində müxtəlif layihə və tədbirlər reallaşdırılmaqdadır. Bu zəmində yerinə yetirilən fəaliyyətlər təhsil sferasında görülməli islahatların çox vacib mərhələlərindən biri sayılan təhsil ocaqlarında İKT infrastrukturunun qurulmasına istiqamətlənib. Təsəffü deyil ki, ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən İKT-nin 2012-ci illərə qədər cəmiyyətin müxtəlif sahələrində həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya" (2003-2012-ci illər) imzalanıb. Həmin siyasi kursun davamı kimi Prezident İlham Əliyev tərəfindən də ölkədə informasiya toplumunun artıq praktiki zəmində, bir konkret fəaliyyət planı daxilində icrası üçün müəyyən tədbirlər görülür.

Cədvəl 10.

İnformasiya və rabitə sektoru üzrə ümumi mənfəət, milyon manatla

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Əlavə dəyər	791,6	828,9	945,1	1 011,9	1 070,9	1 088,6
Ümumi mənfəət	595,2	625,5	707,6	753,0	786,7	796,0

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>)

Prezident İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən 2013-cü ilin ölkədə "İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları ili" elan edilməsi respublikada bu sahənin inkişafına yeni bir töhvə verdi. İKT-nin, o cümlədən internet iqtisadiyyatının gücləndirilməsi, bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də əsasən iqtisadi sferaların tərəqqisində mühüm rol oynayır. Yəni, internet iqtisadiyyatı yeni istifadə və iştirak imkanlarının ortaya çıxmasında, məhsuldarlığın yüksəlməsinə, rəqiblər üzərində strateji üstünlüyün qazanılmasına, tərəfdaşlarla əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə, informasiya resurslarından optimal istifadəyə və ümumiyyətlə bütünlükdə əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına

şərait yaradır. Bütün bu məqsədlərə çatmaq və nəzərdə tutulan işləri sistemli şəkildə həyata keçirmək məqsədilə "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya" hazırlanmışdır. Ölkədə rəqabətədavamlı və yüksək ixrac imkanlı, innovativ İKT sənayesinin gücləndirilməsi məqsədilə bir çox tədbirlər planı həyata keçirilir. Bu isə ölkə iqtisadiyyatının artımına, xarici sərmayələrin cəlb edilməsinə və İKT məhsullarının istehsalı prosesinin genişlənməsinə, yeni yaranmış şirkətlərin fəaliyyətinin təşəkkülünə və innovativ təşəbbüslərə maliyyə dəstəyini və təşkilinə səbəb olur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, son illər İKT sektoru iqtisadiyyatın aparıcı və dinamik inkişaf edən sahəsinə çevrilmişdir.

Qeyri-neft sektorunun alt sahələri üzrə ÜDM-in artımına ən çoxmüsbət töhfə verən sahə demək olar ki, tikinti sahəsidir. Lakin 2016-cı ilin yekun məlumatlarına əsasən ölkədə 2015-ci ilə nisbətən 2016-cı ildə tikinti sektorunda əlavə dəyər 27.6% azalmışdır.

Ölkənin 2015-ci il ərzində qeyri-neft sahəsində 28.0 milyard manatlıq əlavə dəyər yaradılmış və ümumilikdə onun 60%-dən çoxu sosial və digər xidmətlər, alqı-satqı, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və tikinti sahələrinin payına düşmüşdür.

Cədvəl 11.

Emal sənayesinin sahələri üzrə yaradılmış əlavə dəyər strukturu, faizlə,

	2005	2010	2015	2016
Emal sənayesi	13,1	9,2	11,4	15,6
O cümlədən:				
Qida məhsullarının istehsalı	3,5	2,1	2,5	3,3
İçki istehsalı	0,3	0,4	0,4	0,5
Tütün məmulatlarının istehsalı	0,1	0	0	0
Toxuculuq sənayesi	0,1	0,1	0,1	0,1
Geyim istehsalı	0	0	0	0
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların	0	0	0	0

istehsalı				
Ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalı	0	0	0	0,1
Kağız və karton istehsalı	0	0	0	0
Poliqrafiya fəaliyyəti	0,1	0,1	0,1	0,2
Neft məhsullarının istehsalı	3,9	4,5	5,0	5,6
Kimya sənayesi	0,9	0,2	0,4	0,5
Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	0	0	0	0
Rezin və plastmas məmulatların istehsalı	0,1	0,1	0,1	0,1
Tikinti materiallarının istehsalı	0,8	0,5	0,8	1,1
Metallurgiya sənayesi	1,4	0,2	0,5	0,6
Maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı	0,4	0,2	0,2	0,4
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	0	0,1	0,1	0,3
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	0,1	0,1	0,2	0,2
Maşın və avadanlıqların istehsalı	0,3	0,3	0,4	0,5
Avtomobil və qoşquların istehsalı	0	0	0	0
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	0,1	0,1	0	0
Mebellərin istehsalı	0,1	0,1	0,1	0,1
Zərgərlik, musiqi, idman və tibb avadanlıqlarının istehsalı	0,1	0	0	0,1
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	0,7	0,1	0,5	1,9

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>)

2016-cı ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə cari ildə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyər 6.4% çoxalmışdır. Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də əsas çəkisi 10.3% bəndi artıraraq 76.4% müəyyənləşdirilmişdir. Ölkə

iqtisadiyyatında 2015-ci ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində yaradılan əlavə dəyərin 3.7%-lik artımı bütünlükdə qeyri-neft sektorunun hesabına aparılmışdır. Ölkə ÜDM-in artımına ən çox müsbət töhfə verən sahə qeyri-neft sektorunun alt sahələri arasında ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri olmuşdur.

2016-cı ildə qeyri-neft sənayesində 5633.8 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmiş və əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 10.2% artmışdır. Qeyd olunan dövrdə əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə qeyri-neft sənayesində istehsal edilən məhsulun ölkə üzrə bütün sənaye məhsullarında xüsusi çəkisi 7.8 % artaraq 28.6%-ni təşkil etmiş, sənayenin 2.1%-lik artımı tamamilə qeyri-neft sənayesi hesabına ödənilmişdir. Qeyri-neft emal sənayesinin alt sahələri üzrə hesabat dövründə sənayenin artımına ən çox artırıcı təsiri maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri (0.9 faiz), kimya sənayesi (0.8 faiz), qida məhsullarının istehsalı (0.3 faiz), hazır metal məmulatlarının istehsalı (0.2 faiz), tikinti materiallarının istehsalı (0.2 faiz) və elektrik avadanlıqları istehsalı (0.1 faiz) sahələri göstərmişdir.

Son beş ildə respublikada kənd təsərrüfatının ümumi daxili məhsulunun artım dinamikası orta hesabla 3,1 faiz təşkil etmişdir. Hal-hazırda milli iqtisadiyyatın əhəmiyyətli sahəsi hesab edilən kənd təsərrüfatının inkişafı üçün mühüm tədbirlər həyata keçirilir, vacib dövlət proqramları qəbul edilərək icraya istiqamətləndirilir. Məhz bunun nəticəsidir ki, 2016-cı ildə ölkənin aqrar bölməsində 4 milyard 546,2 milyon manat məhsul istehsal olunmuşdur ki, bu da əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 9,2 faiz çoxdur. Bununla yanaşı, respublikada kənd təsərrüfatının perspektivi olduqca yüksəkdir və bu imkanlardan istifadə edilməsi üçün dövlət tərəfindən bir sıra təsirli tədbirlər görülür. Bununla yanaşı, dövlət başçısı İlham Əliyevin 2015-ci ilin yanvarın 12-də imzalamış olduğu sərəncamla 2015-ci ilin Azərbaycanda “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilməsi də bu məqsəd çərçivəsində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Aqrar bölmənin sürətli inkişafını təmin etmək məqsədilə artıq ölkəmizdə bir sıra təsirli tədbirlər görülür.

Turizm də respublikamızda qeyri-neft sektorunun prioritet sahələrindən biridir. Gəlir gətirmək baxımından bu sahə olduqca cəlbedicidir. Buna görə də son illər ölkəmizin mövcud turizm potensialından tamamilə istifadəyə başlanması istiqamətdə geniş miqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Bakıda, həmçinin digər şəhər və rayonlarda müasir turizm obyektləri tikilərək istifadəyə verilir, bu sahədə xidmətlərin səviyyəsi günü-gündən yaxşılaşdırılır. Dövlətin ümumi daxili məhsulda qeyri-neft sektorunun payının artması turizm imkanlarından tam istifadəsi ilə həyata keçirilir. Bu baxımdan, ölkənin zəngin turizm potensialına malik olması və son illər ölkədə turizm infrastrukturunun sürətli inkişafı qeyri-neft sektorunun bu istiqaməti üzrə ölkəyə böyük gəlirlər vəd edir. 2016-cı ildə eyni zamanda nəqliyyat, informasiya və rabitə sferalarında da mühüm dərəcədə artım baş vermiş və bu da qeyri-neft sektorunun artımına mühüm töhfə sayılmalıdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ KOMPLEKS TƏHLİLİ, İNVESTİSİYA MÜHİTİ VƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının kompleks təhlili

Azərbaycanın uzun müddət Sovetlər birliyinin tərkibində olması, onun iqtisadiyyatının keçmiş SSRİ-nin vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin tərkib hissəsi kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin, ölkə iqtisadiyyatının strukturu tamamilə həmin birliyin iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılmışdı. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra onun qarşısında çox mühüm vəzifələr dururdu. Əvvəla, Azərbaycan müstəqil, dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiya edən, müasir bazar prinsipləri əsasında qurulmuş milli iqtisadiyyatını formalaşdırmalı idi. Azərbaycanın kifayət qədər zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına və bunların hasilatı və emalı sahəsində uzunmüddətli təcrübəyə malik olması ölkədə neft hasilatı və emalı sənayesinin, habelə neft-kimya sənayesinin inkişafına zəmin yaratmışdı. Bundan əlavə ölkəmizin əlverişli təbii-iqlim şəraiti və geniş, məhsuldar torpaq resurslarının mövcudluğu kənd təsərrüfatı və turizm sahələrinin inkişafına, əlverişli coğrafi mövqe isə ölkənin xarici tranzit nəqliyyat sisteminə qoşulmasına əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Müstəqilliyin bərpasından sonra respublika iqtisadiyyatı bu istiqamətlərdə formalaşmağa başladı. İlk olaraq ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişikliklərinin aparılmasına ehtiyac var idi.

İqtisadi islahatların aparılması üçün ölkədə güclü hüquqi baza yaradılmalı idi və dövlət bu məqsədlə əsas normativ və qanunvericilik aktların qəbul edilməsinə başladı. Uyğun olaraq dövlət sifarişi, kvotalaşma ləğv edildi, müəssisələr tərəfindən əldə edilmiş valyutaların məcburi qaydada satılması tələbi aradan qaldırıldı, xarici ticarət fəaliyyəti, qiymətlər tamamilə liberallaşdırıldı, sərt maliyyə və pul-kredit siyasəti tətbiq edildi, gömrük və vergi siyasəti təkmilləşdirildi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün iqtisadi, hüquqi şərait yaradıldı. Ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasında və onun gələcək iqtisadi inkişafında ilk vacib və uğurlu addım xarici investorlar üçün də yüksək dərəcədə

cəlbediciliyə malik olan ölkənin zəngin neft-qaz ehtiyatlarının diqqət mərkəzinə gətirilməsi oldu. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını dirçəltmək, onun müstəqilliyinin bütün sahələrdə qorunmasını təmin etmək üçün düşünülmüş strategiya hazırlandı və bu strategiyada neft faktoruna üstünlük verildi.

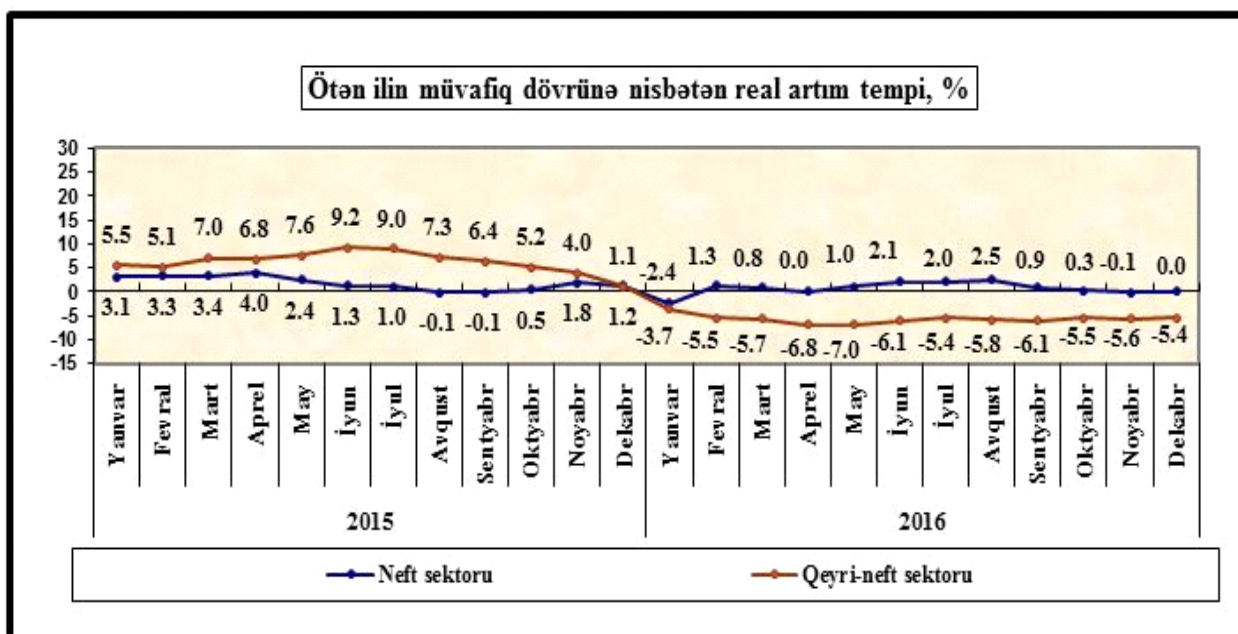
Neft siyasəti ölkənin ümumi inkişaf strategiyası, hüquqi, demokratik cəmiyyətin prinsipləri ilə əlaqələndirildi, milli mənafeələr, investisiya mühitinin yaxşılaşması, xarici ticarətin liberallaşması istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirildi. 1994-cü ilin 20 sentyabrında “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarının kəşfiyyatı və işlənilməsi üzrə hasilatın pay bölgüsü sazişi, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması respublika iqtisadiyyatının əsas inkişaf xəttini müəyyən etdi. Bu kontrakt çərçivəsində aparılan işlər nəticəsində 1997-ci ildə ilk neft hasil olundu və 1999-cu ildən etibarən mənfəət nefti ixrac olunmağa başlandı. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin fəaliyyətə başlaması və Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənub Qafqaz Boru Kəmərinin istismara verilməsilə isə Azərbaycan dünya bazarına neft və qazını çıxarmaq imkanı əldə etdi. Bu kontrakt nəticəsində ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi respublikada neft sektorunun inkişafına və bu əsasda iqtisadi artıma səbəb oldu. 2000-ci ildən başlayaraq neft sektorunda istehsalın sıçrayışlı artımı müşahidə olunmağa başladı. Xüsusilə, bu sıçrayış yeni neft yataqlarına xarici investisiyaların cəlbiləməsi ilə neft hasilatının artması və bu dövrdən etibarən dünya bazarında neftin qiymətinin əvvəlki illərlə müqayisədə artmasıyla əlaqədar idi. Bütün bunların nəticəsi olaraq, ölkənin milli iqtisadiyyatının strukturunda neft hasilatının payı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldi. Ölkəmiz bu sahədə əsas artıma 2005-ci ildə nail oldu. Buna səbəb əsasən neft hasilatı sayəsində yaradılan əsas fondların xeyli hissəsinin və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin həmin il istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Ölkədə müxtəlif təbii ehtiyatların mövcudluğu milli iqtisadiyyatın strukturuna öz əhəmiyyətli təsirini göstərmişdir. Bu təbii ehtiyatların çox mühüm hissəsini mineral-xammal ehtiyatları, xüsusilə karbohidrogen (neft-qaz) ehtiyatları təşkil edir ki, bu da ixrac potensialının inkişaf etdirilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 1994-cü ildə Azərbaycan və dünyanın bir neçə aparıcı neft

şirkəti ilə neft hasilatı üzrə bağlanmış müqavilələr ölkənin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərən əsas amillərdən olmuşdur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin istismara başlanması, Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənub Qafqaz Boru Kəmərinin fəaliyyətə verilməsi ilə Azərbaycanın dünya bazarına neft və təbii qaz ixrac etmək imkanları artmışdır. Neft hasilatı sahəsinə xarici investisiyaların cəlb olunması və bu sektorda istehsalın dinamik artımı milli iqtisadiyyatın sahə strukturunda bu sahənin payının artması ilə nəticələnmişdir.

Qrafik 1.

2016-cı ildə respublikada neft və qeyri-neft sektorunun 2015-ci ilə nisbətən real artım tempi

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyi <http://www.economy.gov.az>

Yuxarıdakı qrafikdən göründüyü kimi neft-qaz sektoru üzrə 2016-cı ildə 2015-ci ilə nisbətən artım tempi dəyişməmişdir. Bu sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 34.3% (2015-ci ildə 28.2%) təşkil etmişdir.

Cədvəl 12.

ÜDM-in artımının ən yüksək olduğu illər, %-lə

	2005	2006	2007
Ümumi daxili məhsul	126,4	134,5	125,0

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>)

Ölkənin böyük neft gəlirləri əldə etməsi ilə respublika 2005- 2007-ci illərdə illik ÜDM-in artım tempinə görə dünya liderləri sırasına çıxmışdır: Azərbaycanda 2005-ci ildə 26,4 faizlik, 2006-cı ildə 34,5 faizlik, 2007-ci ildə isə 25,0 faizlik ÜDM artımı qeydə alındı. 2008-ci ildə dünyanı bürümüş olan maliyyə - iqtisadi böhrana rəğmən ölkəmizdə ÜDM-in kifayət qədər yüksək illik artım - 10,8 faizlik real artım tempi qeydə alındı. Rəsmi məlumatlara əsasən, 2005-2008-ci illərdə Azərbaycanda yaradılan ÜDM-nin 55-60 faizi neft-qaz sektorunun payına düşüb. 2009-2010-cu illərdən etibarən ÜDM-in həcmində neft sektorunun payının azalması, qeyri-neft sektorunun payının isə artımı müşahidə edilmişdir. Cədvəl 9-un təhlilinə əsasən demək olar ki, ÜDM-in həcmində neft-qaz sektorunun payı 2011-ci ildən etibarən azalmağa, qeyri-neft sektorunun payı isə artmağa başlamışdır. 2011-ci ildə neft-qaz sektoru 0.3%, 2012-ci ildə 0.5% azalmışdır. 2013-cü ildə 1% artmış, 2014-cü ildə isə 2.9% azalmışdır. 2015-ci ildə neft-qaz sektorunda 2014-cü illə müqayisədə 1.2% artım müşahidə edilmişdir. 2011-ci ildə qeyri-neft sektorunda 9.4% artım, 2012-ci ildə 9.7% artım, 2013-cü ildə 10% artım, 2014-cü ildə 7%, 2015-ci ildə isə 1.1% artım müşahidə edilmişdir.

ÜDM-də neft və qeyri-neft sektoru, milyon manatla

İllər	Neft sektoru	Qeyri-neft sektoru	Ümumi daxili məhsul - cəmi
2005	5,520	6,055	12,522.5
2006	10,091.8	7,630.0	18,746.2
2007	15,914.2	10,576.1	28,360.5
2008	22,251.3	15,197.3	40,137.2
2009	16,065.5	16,726.0	35,601.5
2010	20,409.5	19,179.0	42,465.0
2011	25,829.9	23,196.1	52,082.0
2012	24,487.3	26,864.4	54,743.7
2013	23,778.1	30,525.9	58,182.0
2014	21,405.2	33,195.9	59,014.1
2015	15,382.2	34,138.8	54,380.0
2016	20,584.6	39,403.1	59,987.7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Qeyd edək ki, həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının həcmi respublikada milli iqtisadiyyatın strukturuna xeyli təsir göstərir. Çünki investisiyaların həcmi iqtisadi artım tempini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. İnvestisiya hansı sahəyə daha çox qoyularsa, həmin sahənin artım tempi də o qədər yüksək olur. Məlum olduğu kimi, dünya bazarında neftin qiymətinin düşməsi və respublika iqtisadiyyatının birtərəfli inkişafı, onun resurs, yəni neft amilindən asılılığı iqtisadiyyatda qeyri-neft sektoruna diqqətin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olub. Məhz bu səbəbdən də investisiya qoyuluşlarının həcmnin böyük hissəsi qeyri-neft sektoruna yönəlib. 2007-ci ildən başlayaraq qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşlarının həcmi artmağa başlamışdır. Aşağıdakı cədvəldə 2005-2015-ci illər üzrə əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının strukturu təhlil olunur və cədvəldəki göstəricilərə əsasən deyə bilərik ki, 2007-ci ilə kimi əsas kapitala

investisiya qoyuluşlarının 50%-dən artığı neft sektorunun payına düşürdü. 2008-2013-cü illər üzrə əsas kapitalla investisiya qoyuluşunun 70%-dən çoxu qeyri-neft sektorunun payına düşür. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən deyə bilərik ki, iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların illər üzrə müqayisəsinə əsasən 2010-cı ildən 2014-cü ilə nəzərən iqtisadiyyata yönəlmiş investisiyaların həcmində 54% artım olub. Xarici investisiyaların həcmində 2010-cu ilin 2014-cü ilə müqayisədə 8,2 milyard ABŞ dollarından 11,5 milyard ABŞ dollarına çataraq 36% artım, iqtisadiyyata yönəldilən daxili investisiyaların 9,3 milyard ABŞ dollardan 16,2 milyard ABŞ dollarına çataraq 69% artımı baş vermişdir.

Cədvəl 14.

Azərbaycanda əsas kapitalla investisiya qoyuluşunun strukturu, faizlə

İllər	Neft sektoru	Qeyri-neft sektoru	Cəmi
2010	29,9	70,1	100
2011	24	76	100
2012	25	75	100
2013	28,5	71,5	100
2014	33,9	66,1	100
2015	44.9	55.1	100

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın struktunda baş verən dəyişikliklər hər şeydən əvvəl özünü Ümumi Daxili Məhsulun strukturunda ayrı-ayrı sahə və sferaların xüsusi çəkisinin dəyişməsində özünü göstərir. 2011-ci ildə ÜDM-in real artım tempi 0.1% təşkil etmiş cari qiymətlərlə 50.1 mlrd manat təşkil etmişdir. Qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası ümumilikdə qeyri-neft sahələrinin real ifadədə 9.4% artması müşahidə olunmuşdur. Belə ki, ötən ilə nisbətən rabitə sahəsi 11.8%, tikinti sahəsi 20%, kənd təsərrüfatı 5.8%, ticarət sahəsi isə 10.2% artmışdır.

Cədvəl 15.

Əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası, keçən ilə nisbətən faizlə

	2012	2013	2014	2015
Ümumi daxili məhsul	102,2	105,8	102,8	101,1
Sənaye məhsulu	97,7	101,8	99,3	102,4
Kənd təsərrüfatı məhsulu	106,6	104,9	97,4	106,6
Kapital qoyuluşu	118,5	115,1	98,3	88,9
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması	103,6	103,4	101,9	100,2
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması	108,4	108,0	104,7	103,5
Bütün mənbələr üzrə pərakəndə əmtəə dövriyyəsi - cəmi	109,6	109,9	110,0	110,9
İşə dövriyyəsi	118,8	116,0	118,2	114,0
Əhaliyə pullu xidmətlər - cəmi	108,0	108,2	107,2	105,1
Orta aylıq əmək haqqı	109,4	106,7	104,6	104,9
Əhalinin gəlirləri	113,9	108,0	105,1	105,7
Əhalinin xərcləri	110,7	114,1	109,9	114,0
Əhalinin sərəncamında qalan real gəlirlər	113,1	104,7	103,7	101,5
İstehlak qiymətləri indeksi	101,1	102,4	101,4	104,0
Sənaye məhsulları istehsalçıların qiymət indeksi	104,5	96,1	94,9	69,4

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>)

2015-ci ildə Ümumi Daxili Məhsulun real artım tempi 1,1 % təşkil etmiş və həmin il üçün olan qiymətlərlə 54 milyard manat olmuşdur. Neft-qaz sektoru üzrə

2015-ci ildə 2014-cü ilə nisbətən 3,5% artım qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 34% təşkil etmişdir. 2015-ci ildə qeyri-neft sektorunun artım tempi ümumilikdə bu sahələrin real ifadədə 1,1% artması ilə nəticələnmişdir. Ümumilikdə ÜDM-də 2014-cü ilə nisbətən Sənaye məhsulları 2,4 %, kənd təsərrüfatı məhsulları 6,6 %, nəqliyyat sektorunda daşıma 3,5 %, pərakəndə əmtəə satışı 10,9 %, əhaliyə pullu xidmətlər 5,1 %, orta əmək haqqı 4,9 %, əhalinin gəlirləri 5,7 %, əhalinin xərcləri isə 14% artmışdır. Azalma isə kapital qoyuluşunda müşahidə olunmuşdur.

Qeyri-neft sektorunun müsbət və davamlı artım tempi, ölkə regionlarının bərabər səviyyəli tərəqqisinin təmin edilməsi, digər şəhər və rayonlarda kommunal xidmət və sosial infrastruktur təmin edilməsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə ölkə Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli 24 №-li fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)" və ölkə Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli 80 №-li fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" uğurla icra edilmiş, ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun sürətli tərəqqisinin təmin edilməsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, bərabər regional və davamlı iqtisadi inkişaf yönündə 2004-cü ildən həyata keçirilməyə başlanmış tədbirlərin davamı kimi Respublika Prezidentinin 2014-cü il 27 fevral tarixində verdiyi 118 nömrəli fərmana əsasən "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" qəbul olunmuşdur. Bu proqramların əhatə dairəsində həyata keçirilmiş bir çox tədbirlər nəticəsində ölkəmizdə gündəlik tələbat malları ilə özünü təmin etmə səviyyəsində, yerli resurs və xammalla fəaliyyət göstərən və rəqabət qabiliyyəti olan məhsulların istehsalı ilə məşğul olan sənaye komplekslərinin sayında, biznes mühitinin əlverişlilik səviyyəsində, investisiya qoyuluşlarının həcmində, özəl müəssisələrin fəaliyyətinə göstərilən dəstəyin həcmində artım müşahidə olunmuşdur.

Ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən iqtisadiyyat sektoru kimi sənaye sektorunun ümumi məhsul istehsalının dinamikası

isə cədvəldə əks olunmuşdur.

Cədvəl 16.

Azərbaycanda ümumi sənaye sahələrinin buraxılışı, milyon manatla

İqtisadi fəaliyyət növlərinin təsnifatı üzrə seksiyanın hərf işarəsi və adı		2005	2010	2014	2015
B	Mədənçıxarma sənayesi	6012,8	20862,6	21981,0	16197,0
C	Emal sənayesi	3158,6	5746,3	8071,5	8359,3
D	Elektrik enerjisi,qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	480,8	1225,5	1824,4	1897,0
E	Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	63,0	154,7	233,4	234,9

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>)

Cədvəl 16-nın təhlili üzrə qeyd etmək mümkündür ki, 2014-cü ilə nisbətə mədənçıxarma sənayesində 2015-ci ildə artım olmamış, əksinə azalmışdır. Emal sənayesində isə cüzi miqdarda artım müşahidə olunmuşdur. Bu göstəricilər emal sənayesinin, yəni qeyri-neft sektorunun tərəqqisinin sürətləndirilməsinin nə qədər zəruri olduğunu bir daha göstərmiş olur.

Tədqiqatımız göstərir ki, müasir dünya təsərrüfat sistemində de-fakto yaranmış təkrar istehsal arxitekturası nəzərə alınmadan, istənilən ölkənin milli rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi mümkün deyil. Milli iqtisadi sistemlər bu arxitektura da dünya təkrar istehsal dövrlərinin ayrılmaz həlqələri kimi çıxış edir. Dünya təcrübəsi isə sübut edir ki, milli təsərrüfatların istehsal tsikllərinin bu və ya digər həlqəsinə vaxtında və hazırlıqlı daxil olması dünya gəlirlərinin formalaşması və yenidən bölüşdürülməsində davamlı iştirakının başlıca şərtidir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsinin əsas şərti isə ölkənin milli rəqabətqabiliyyətliliyinin düzgün qiymətləndirilməsi, adekvat geoiqtisadi strategiyanın formalaşdırılması və realizasiyası vasitəsi ilə milli rəqabətqabiliyyətliliyin daha yüksək səviyyəsinə nail

olunmasıdır. Tədqiqatlarda respublikanın Davos “Dünya İqtisadi Forumu” tərəfindən müəyyən olunmuş və “Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik Hesabatı”nda əks olunmuş “Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik İndeksi” MDB ölkələri ilə müqayisəli təhlil olunmuşdur. Ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edən əsas indikatorların yekun rəqabətqabiliyyətliliyinə təsiri araşdırılmış və rəqabətqabiliyyətliliyi aşağı salan zəif nöqtələr müəyyən edilmişdir. Ölkənin milli rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin əsas vektorları kimi investisiyalar, innovasiyalar və klasterləşmə müəyyən edilmişdir. Təhlillərin nəticəsində Azərbaycanın milli rəqabətqabiliyyətlik modeli qurulmuşdur. Milli rəqabətqabiliyyətliliyi müəyyən edən göstəricilərə əsasən, ölkənin milli rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlməsi bütövlükdə “Makroiqtisadi mühit” və “Əmək bazarının effektivliyi” indikatorları hesabına baş vermişdir. Qalan indikatorlar və xüsusilə “Əmtəə bazarının effektivliyi”, “Səhiyyə və ibtidai təhsil”, “Ali təhsil və peşə hazırlığı”, “İnfrastruktur”, “Bazarın ölçüsü” indikatorları isə əksinə bizim rəqabətqabiliyyətimizi aşağı salır. Apardığımız araşdırmaların nəticəsi olaraq Azərbaycanın milli rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün həyata keçirilməsi zəruri tədbirlər təklif olunmuşdur. Tədqiqatlar sübut edir ki, respublikanın geoiqtisadi strategiyasını müəyyən edən mühüm amillərdən biri ölkəmizin əlverişli coğrafi mövqeyidir. “Şimal-Cənub” və “Şərq-Qərb” nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşən Azərbaycan regionda reallaşdırılması nəzərdə tutulan nəqliyyat layihələri müvəffəqiyyətlə başa çatdırıldıqdan sonra Xəzər regionundakı bütün nəqliyyat marşrutlarını birləşdirən “qovşaq” rolunu oynaya bilər. Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasının mühüm istiqamətlərindən biri də ixrac potensialının yüksəldilməsi və onun strukturunda mütərəqqi dəyişikliklərə nail olunmasıdır. Qlobal təkrar istehsal tsikllərinə qoşulmaq üçün ölkədə yüksək texnoloji istehsal sahələrinin yaradılması, innovasiyaların hərtərəfli təşviqi, mövcud investisiya resurslarından səmərəli istifadə olunması zəruridir.

2.2 İnvestisiya mühitinin xarici kapitalın cəlb edilməsində yeri və rolu

Beynəlxalq sərmayə qoyuluşu dünyanın bütün ölkələrində iqtisadi inkişafın təmin edilməsində əsas göstəricilərdəndir. Bu mənada, dövlətin iqtisadi siyasətində müasir dövrdə investisiya siyasəti prioritet istiqamətə çevrilmişdir. ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya kimi ölkələrin keçən əsrin 60-cı illərində iqtisadi tərəqqisinin əsasını investisiya aktivliyi təşkil etmişdir. Əvvəllər xarici sərmayələrin cəlb olunmasının rolu tədiyyə balansının kəsirinin örtülməsi, daxili istehsalın yüksəldilməsi, işsizliyin azadılaraq minimuma endirilməsi, məhsuldarlığın çoxaldılması və s. məsələlərlə məhdudlaşır.

Qloballaşmanın artdığı müasir dövrdə, xarici investisiya, respublika daxilində sağlam rəqabətin meydana gəlməsi, ölkəyə yeni texnologiya və «knowhow» gətirilməsi, iqtisadiyyatda liberallaşmanın və müasir idarəçilik təcrübəsinin tətbiq edilməsi, insan resurslarının inkişafı, ətraf mühitin mühafizəsi, həmçinin transmilli qurumların və onların məxsus olduğu dövlətin dəstəyinin əldə olunması zəminində əhəmiyyətli hesab olunur. Bu müstəvidə respublika iqtisadiyyatına xarici sərmayə yatırımının strukturunun təhlili, bu mühitə təsir göstərən amillərin araşdırılması, sərmayə tələbinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb olunması məqsədilə xarici investorlar üçün güzəştlər həyata keçirilməyə başlanılmışdır. Respublikada investorların mülkiyyətin toxunulmazlığı, hüquq və mənafeələrinin qorunması, yerli və xarici sahibkarlara münbit iş şəraitinin yaradılması, əldə edilmiş mənfəətdən maneəsiz istifadə olunması ilə bağlı mühüm qanunlar qəbul edildi. Bu dövrdə Azərbaycan hökuməti tərəfindən bir sıra xarici ölkələr ilə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında sazişlər imzalandı. Xarici investorların ölkədə fəaliyyətinə mane olan amilləri aradan qaldırmaq və xarici kapitalı ölkə iqtisadiyyatına cəlb etmək üçün müvafiq qanunlar, normativ aktlar və qərarlar qəbul edilib. 1992-ci ildə “Xarici İnvestisiyaların qorunması” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu (7 Aprel 1992-ci ildə və 5 Noyabr 1996-cı

illərdə dəyişikliklər və əlavələr edilmisdir) və 1995-ci ildə “İnvestisiya Fəaliyyəti” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun qəbul edilməsi ilə xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi bazasının əsası qoyuldu.

Hazırda respublikada xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi bazası 4 səviyyədə müəyyən edilib:

- 1) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında;
- 2) Qanunlar və digər normativ-hüquqi aktlarda;
- 3) İkitərəfli və çoxtərəfli dövlətlər arasındakı müqavilələrdə;
- 4) Çoxtərəfli xarici sazişlərdə.

1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada qeyd edilir ki, mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən qorunur, heç kim məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyət hüququndan məhrum edilə bilməz. Bu, təkcə respublika vətəndaşlarına deyil, həmçinin xarici vətəndaşlara da şamil edilir. “Xarici investisiyaların qorunması” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi və iqtisadi prinsiplərini müəyyən edir. Bu qanun xarici investorların hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir. Qanunda xarici investorlara Azərbaycan Respublikasında qanunvericiliyin dəyişdirilməsi ilə bağlı bəzi təminatlar da verilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının sonrakı qanunvericiliyi investisiya qoyuluşu şəraitini pisləşdirdikdə, 10 il ərzində xarici investisiyaya investisiya qoyuluşunun həyata keçirildiyi zaman qüvvədə olmuş qanunvericilik tətbiq edilir. Lakin bu müddəa müdafiənin, milli təhlükəsizliyin və ictimai qaydanın təmin olunması, vergitutma, ətraf mühitin, əhəlinin əxlaq və sağlamlığının mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin dəyişdirilməsinə şamil edilmir.

Qeyd etməliyik ki, əlverişli investisiya mühitinə aşağıdakı faktorlar müsbət təsir göstərir:

- Dövlətin sahibkarlığı stimullaşdırılması siyasətinin stabil olması;
- Güzəştli vergi rejiminin mövcudluğu;
- Etibarlı operativ bank sistemi;
- İnformasiya texnologiyası və infrastruktur vasitələri ilə təminatlılıq dərəcəsi;

- Süni yoxlama və müdaxilənin yoxluğu, göstərilməsi üçün firma şəbəkəsinin inkişafı;
- İntelektual mülkiyyətin möhkəm müdafiə sistemi;
- Təsərrüfat fəaliyyəti prosedurasının sadələşdirilməsi;
- Yaradıcılıq azadlığı və s. (innovativ sərbəstlik);

Xarici sərmayə qoyuluşunu reallaşdırmaq istəyən qurum müxtəlif qadağalarla qarşılaşa bilər. Ölkəyə gətirilən bəzi əmtələrə (texnologiya və s.) qoyulan vergi və rüsumlar ən geniş yayılmış məhdudiyyətlərdəndir. Ona görə də belə qadağalarının təsirinin azaldılması məqsədi ilə müvafiq beynəlxalq qurumlar mütəmadi olaraq, yaranmış şəraitə adekvat nizamlayıcı tədbirlər hazırlayır. Məsələn, müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında gömrük orqanlarının fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara müvafiq aparılması, prosedurlarının daha da asanlaşdırılması və şəffaflaş həyata keçirilməsi məqsədilə Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı ilə birgə proqram həyata keçirilməkdədir. Aparılan sistemlik fəaliyyətin nəticəsi olaraq, xarici praktikaya uyğun olaraq deyə bilərik ki, dövlətimizdə ixrac rüsumları ixtisar olunmuş, idxal rüsumları isə 15%-lik maksimal həddi müəyyən olunmuşdur. Daxili bazarda eyni zamanda təkmil rəqabət sferasının inkişafı, təbii inhisarçıların tariflərinin, habelə dövlət tərəfindən tətbiq olunan qiymətlərin mütəmadi nizamlanması məqsədilə ölkə Prezidentinin qərarına görə və Nazirlər Kabinetinin 31 yanvar 2002-cil tarixli qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasının Tarif Şurası” qurulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları ilə xarici investorlar üçün cəlbəedici olan metallurgiya, kimya, energetika, maşınqayırma, nəqliyyat, rabitə və digər sahələrin özəlləşdirməyə açılması xarici investisiya axınına güclü təkan vermişdir.

Respublikada investorların hüquq və mənafeələrinin qorunması, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara münbit işşəraitinin yaradılması, əldə edilmiş mənfəətdən maneəsiz istifadə olunması ilə bağlı mühüm qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan hökuməti bir sıra xarici ölkələr ilə ikiqat vergi tutmanın

aradan qaldırılması, investisiyaların təsviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında sazişlər imzalamışdır.

Cədvəl 17.

Sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar, faizlə

	2005	2010	2014	2015
Bütün sənaye	100	100	100	100
Mədənçıxarma sənayesi	89.3	69.0	77.9	84.1
Xam neft və təbii qaz hasilatı	86.3	68.6	77.6	83.8
Metal filizlərinin hasilatı	-	-	0.0	-
Daş, qum, çınqıl, duz və digər mədənçıxarma sənayesi məhsullarının hasilatı	0.03	0.44	0.3	0.3
Mədənçıxarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	2.96	-	-	-
Emal sənayesi	2.8	11.9	8.4	5.7
Qida məhsullarının istehsalı	0.67	0.63	1.2	1.0
İçki istehsalı	0.08	0.28	0.2	0.3
Tütün məmulatlarının istehsalı	0.19	0.76	0.0	-
Toxuculuq sənayesi	0.05	0.23	0.5	0.1
Geyim istehsalı	0.02	0.32	0.1	0.1
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	0.02	0.03	-	0.1
Ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalı	0.0	0.0	0.2	0.2
Kağız və karton istehsalı	-	-	0.3	0.0
Poliqrafiya fəaliyyəti	-	0.01	-	0.3
Neft məhsullarının istehsalı	0.64	0.59	0.4	0.2
Kimya sənayesi	0.14	0.03	0.0	0.1
Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	-	-	-	-

Rezin və plastmas məmulatların istehsalı	0.04	0.0	0.2	0.3
Tikinti materiallarının istehsalı	0.23	4.6	0.7	0.4
Metallurgiya sənayesi	0.11	0.5	0.0	0.1
Maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı	0.07	3.48	2.2	1.1
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	0.03	0.03	0.0	0.0
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	0.21	0.42	0.3	0.4
Maşın və avadanlıqların istehsalı	0.08	0.003	0.0	0.2
Avtomobil və qoşquların istehsalı	0.19	0.02	-	-
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	0.01	-	1.5	0.1
Mebellərin istehsalı	0.0	-	0.3	0.4
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	-	0.01	0.3	0.3
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	7.2	9.9	5.5	3.3
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	0.7	9.2	8.2	6.9

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>)

Cədvəldə sənayeyə qoyulmuş investisiyaların sektorlar üzrə payı faizlə verilmişdir. Mədənçixarma sənayesinə qoyulan kapital müstəqilliyin ilk illərindən indiyə kimi sənayeyə yatırılan investisiyaların böyük bir hissəsini təşkil edir. Belə ki, 2005-ci ildə mədənçixarma sənayesinin payı 89,3 % idisə emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı görülmən tədbirlərə əsasən bu pay 2010-cu ildə 69 %-ə qədər düşmüşdür. Lakin son bir neçə ildə yenidən mədənçixarma sənayesinin payı artmış və 2015-ci ildə 84,1 % təşkil etmişdir.

Respublikada uğurla həyata keçirilən geniş miqyaslı sosial-iqtisadi islahatların nəticəsi olaraq son illər Azərbaycanın həyatında olduqca vacib dəyişikliklər baş vermiş, ölkə iqtisadiyyatı özünün davamlı müsbət artım tempi ilə

yeni mərhələ olan sənayeləşməyə qədəm qoymağa başlamışdır. Təkcə son altı ildə ÜDM istehsalı 40%, o cümlədən, sənaye məhsulu 3 dəfəyə qədər artmışdır. Əgər 2009-cı il ərzində ölkə ərazisində 35,6 mlrd. manatlıq Ümumi Daxili Məhsul istehsal olunmuşdursa, 2016-cı ildə onun həcmi təxminən 59,0 mlrd. manata qədər yüksəlmişdir. Məlum olduğu kimi, milli iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi müəyyən dərəcədə də buraya xarici investisiyaların cəlb edilməsi və ola bildiyi qədər onlardan səmərəli istifadə olunması müasir vəziyyətin mühüm məsələlərindən biri olmuşdur. İllər üzrə Azərbaycanda sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların müqayisəsinə əsasən görmək olar ki, 2009-cu illə müqayisədə 2014-cü ilin bütün sənayələr üzrə əsas kapitalla istiqamətlənən sərmayələrin həcmində 58% çoxalma baş vermişdir. Eyni zamanda eyni göstərici üzrə xarici investiyaların artımı müşahidə edilmişdir, belə ki, 2014-cü ildə 2009-cu illə nisbətdə 67% artım baş vermişdir. Eyni dövrdə sənayedə əsas kapitalla istiqamətlənən daxili sərmayələrin 45% artımı gerçəkləşmişdir.

Cədvəl 18.

İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar, daxili və xarici investisiyalar birlikdə

	1995	2003	2010	2014	2015	2016
mln.manat	480,7	4249,3	14118,9	21890,6	20057,4	22868,5
mln.dollar	544,1	4326,3	17591,4	27907,5	19547,2	14329,5
Xarici investisiyalar:						
mln.manat	331,4	3311,0	6 619,7	9175,7	10998,9	16216,1
mln.dollar	375,1	3371,0	8 247,8	11697,7	10719,1	10161,1
Daxili investisiyalar:						
mln.manat	149,3	938,3	7499,2	12715,0	9058,5	6652,4
mln.dollar	169,0	955,3	9343,6	16209,8	8828,1	4168,4

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>).

İllər üzrə ölkə iqtisadiyyatına istiqamətlənən investisiyaların müqayisəsi göstərir ki, 2016-cı ildə 2010-cu ilə nəzərən iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların miqdarında 61.9% artım baş vermişdir. Həmçinin eyni göstərici üzrə xarici investiyaların artımı müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2016-cı ildə xarici investiyaların həcmi 2010-cu illə müqayisədə 8,2 milyard ABŞ dollardan 10.1 milyard ABŞ dollarına çataraq 23% artım baş vermişdir.

Xarici investisiya qoyuluşunu struktur etibarilə əsasən iki hissəyə ayırmaq mümkündür: maliyyə kreditləri və neft sənayesi. 2016-cı ildə maliyyə kreditlərinin miqdarı 2014-cü illə müqayisədə 36% azalma ilə 2,1 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Ancaq neft sənayesinə ayrılmış xarici investisiyanın həcmində yüksəliş baş vermişdir. Beləki, 2014-cü ilə nisbətən 2016-cı ildə 119% artım baş vermiş və nəticədə 11,5 milyard ABŞ dollara çatmışdır.

Xarici investisiyaların coğrafiyası da genişdir. Belə ki, ölkəyə sərmayə qoyan xarici ölkələr siyahısında ilk onluqda Böyük Britaniya, ABŞ, Yaponiya, Norveç, Türkiyə, Fransa, Çexiya, Almaniya, Səudiyyə Ərəbistanı və Rusiya kimi ölkələr dayanır. Ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft sektoruna ən çox sərmayə qoyan xarici ölkələr arasında isə Türkiyə, ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Fransa və Rusiyanı vurğulamaq olar. 2016-cı ildə respublikamızın xarici ticarət əlaqələri artım dinamikası ilə artmağa davam etmişdir. Ölkəmizin dünyanın 149 dövləti ilə alqı-satqı əlaqələri mövcuddur. Azərbaycan İtaliya, İndoneziya, Rusiya, Almaniya, Türkiyə, Böyük Britaniya, Tailand, Fransa, ABŞ və İsrail ilə daha müntəzəm ticarət əlaqələrində olmuşdur. Ümumi ticarət münasibətlərində bu ölkələrin payı 67,8% -dir. Bu barədə gələcək paraqraflarda ətraflı məlumat veriləcəkdir.

Ölkədə güclü xarici maliyyə axınına nail olmaq məqsədilə bütöv iqtisadi sistem formalaşdırılmalıdır. Dünya iqtisadiyyatında ilk yer tutan ölkələrin təcrübəsini nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyəti və investorlarla effektiv əlaqə iqtisadiyyatda ümumi liberallaşma prinsipləri əsasında qurulmalıdır. Ölkədə iqtisadi fəaliyyətin nizamlanması mexanizmləri beynəlxalq hüquq normalarına və dünya praktikasına müvafiq olmalı, iqtisadiyyatın və xarici

ticarət əlaqələrinin strukturu dövlətin iqtisadi imkanlarına, daxili tələbatına və beynəlxalq əmək bölgüsündə mövcud üstünlüklərə müvafiq olaraq formalaşdırılmalıdır. Bu gün bu prosesinin fəallaşması və onun əlverişliliyinin yüksəldilməsi problemləri respublikamız üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xarici sərmayələrin cəlb edilməsi ilk növbədə, ölkə iqtisadiyyatının təxirə salınmaz perspektivlərini, yəni müasir istehsal texnologiyalarının mənimsənilməsini, innovasiya qərarlarını, yeni idarəetmə sistemlərinin, istehsal obyektlərinin yeniləşdirilməsinə əsaslanmalıdır. Ancaq təcrübə göstərir ki, xarici sərmayədarlar daha yüksək gəlirli, ən birinci, ixraca yönəldilmiş xammal sektorlarında möhkəmlənmək uğrunda çalışırlar. Bu, əsasən Azərbaycan iqtisadiyyatının xammal istehsalına yönümlü olması və texniki-texnoloji geriləməsinə imkan yaradır.

2.3 Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun müasir vəziyyəti

Azərbaycan coğrafi baxımdan olduqca əlverişli mövqedə yerləşmiş və təbii resurslarla olduqca zəngin bir ölkədir. Sözsüz ki, təbiətin bizə bəxş etdiyi zəngin resurslar arasında neft və qazın yeri danılmazdır. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadiyyatın dirçəlməsində və dövlətin dünya ölkələri və regionda mövqeyini möhkəmləndirməsində neft böyük rol oynamışdır. Lakin bir şey də məlumdur ki, neft tükənən təbii sərvətdir. Buna görə ölkəmizdə artıq qeyri-neft sektorları inkişaf etməyə başlamış, investisiya qoyuluşları artmağa başlamışdır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinin yalnız bir amil üzərində qurulması və iqtisadiyyatın yalnız bir amildən asılılığı məqsəduyğun hal deyildir və böhran təhlükəsi yaradır. Bunun üçün iqtisadiyyat çoxşahəli olmalıdır ki, iqtisadiyyat bir o qədər də uğurlu və rəqabətə davamlı olsun. Qeyri-neft sektorunun dinamik tərəqqisinin təmin edilməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında neft sektorundan asılılıq azaldılmağa başlanmışdır. Neft sektorunun inkişafı digər sahələrin inkişafı üçün maddi baza rolunu oynamaqla, yeni istehsal və xidmət sahələrinin yaradılmasına və inkişaf etmələrinə zəmin yaratmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, artıq 2010-ci ildən qeyri-neft sektoru

ümumi daxili məhsul istehsalında əhəmiyyətli mövqeyə sahib olmağa başlamışdır və bu pay hər il artmağa davam etmişdir. Bütövlükdə isə rəsmi statistika və makroiqtisadi göstəricilərə əsasən, son on beş ildə respublikada qeyri-neft sektorunda 5 dəfəyə qədər artım qeydə alınmışdır. Şübhəsiz ki, qeyri-neft sektorunun tərəqqisinin təməlinə neft gəlirləri hesabına iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin böyük rolu olmuşdur. İqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması və qeyri-neft sektorunun artımına zəmin yaratmaq üçün milli inkişaf proqramları əsasında kiçik və orta sahibkarlığa dəstək verilməsi, bu fəaliyyətlə məşğul olanlara güzəştli kreditlərin ayrılmasına, kənd təsərrüfatına subsidiyaların yönəldilməsinə, ölkə ərazisində nəqliyyat kommunikasiya infrastrukturunun yenidən qurulmasına bir neçə milyard dollar həcmində vəsait xərclənmişdir. Bütün bunların hamısı iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda gözlə görülən artıma və kifayət qədər böyük canlanmaya səbəb olmuşdur. Göründüyü kimi, keçid iqtisadiyyatını uğurla başa çatdıran Azərbaycan qarşısında dayanan ən əsas vəzifə öz təbii resurslarından məqsədli şəkildə istifadə edərək iqtisadiyyatı əhəmiyyətli dərəcədə şaxələndirmək və onun neftdən asılılığını minimuma endirə bilməkdir. Bu strategiya nəticəsində Azərbaycanda tikinti, turizm, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sektorlarında davamlı artım tendensiyası davam edir.

Ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasının uğurlu nəticələrindən biri kimi sayılan qeyri-neft sektorunun müsbət artım tempi vacib amil kimi dəyərləndirən cənab Prezident İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi tərəqqisinin yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında demişdir ki, “Bizim uğurlarımız, həqiqətən tarixi uğur sayılır. Baxmayaraq ki, neftin qiyməti aşağı səviyyədədir, son altı ay ərzində milli iqtisadiyyatımızda artım müşahidə edilib. Baxmayaraq ki, qonşuluqda iqtisadi vəziyyət hələ ki, müsbətə doğru dəyişməyib, Azərbaycan iqtisadiyyatında müsbət artım davam edir. Statistik məlumatlara əsasən iqtisadi artım rəqəmləri bunu göstərəcək və bir daha sübut edəcək ki, bu, doğrudan da tarixi nailiyyətdir. Beləliklə, 6 ayda iqtisadiyyat 5,7% artmışdır. Bu, yüksək göstəricidir və dövlətimizin dinamik inkişafını göstərir.

Bundan da yüksək naliyyət qeyri-neft sektorunun inkişafıdır. Burada da biz 9,2 % artımı görmüş oluruq”.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2016-ci ildə Azərbaycanda 59 milyard 987,7 milyon manatlıq ÜDM istehsal olunmuşdur ki, bunun da 39 milyard 403,1 milyon manatı qeyri-neft sahələrinin payına düşür. Qeyd etdiyimiz kimi, son illər neftdən əldə edilən gəlirlər hesabına iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ölkədə qeyri-neft sektorunun bütün sahələrində inkişafa səbəb olmuşdur. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu ilin birinci yarısında qeyri-neft sektorunun mühüm növ məhsullarının istehsalında əhəmiyyətli artım qeydə alınmışdır.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2014-cü ilin “Sənaye ili” elan edilməsi və bununla əlaqədar olaraq təsdiq olunmuş tədbirlər planının icrası ilə qeyri-neft sektorunun tərəqqisinə yeni impuls verilmişdir. 2017-ci ilin birinci yarısında ölkədə 14 milyard 276,5 milyon manatlıq sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur ki, bu da əvvəlki ilin eyni dövründəkindən 2,9 faiz çoxdur. Ölkə iqtisadiyyatının genişləndirilməsi yönündə reallaşdırılmış ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər qeyri-neft sənayesinin də sürətli inkişafına səbəb olmuşdur.

Cədvəl 19.

Neft-qaz və qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı, milyon manatla

	2000	2001	2009	2010	2015	2016
ÜDM	4 718,1	5 315,6	35 601,5	42 465,0	54 380,0	59987,7
Neft-qaz sektoru üzrə	1 371,0	1 668,2	16 065,5	20 409,5	15 382,2	20584,6
Qeyri-neft sektoru üzrə	3 055,9	3 229,0	16 726,0	19 179,0	34 138,8	39403,1

(<http://www.stat.gov.az>)

Neft-qaz və qeyri-neft sektorunun artım tempi, faizlə

	2000	2001	2009	2010	2015	2016
ÜDM	111,1	109,9	109,3	105,0	101,1	111,0
Neft-qaz sektoru üzrə	102,5	107,9	114,0	101,8	100,6	127,1
Qeyri-neft sektoru üzrə	109,9	108,7	103,7	107,9	101,1	105,9

Mənbə: (<http://www.stat.gov.az>)

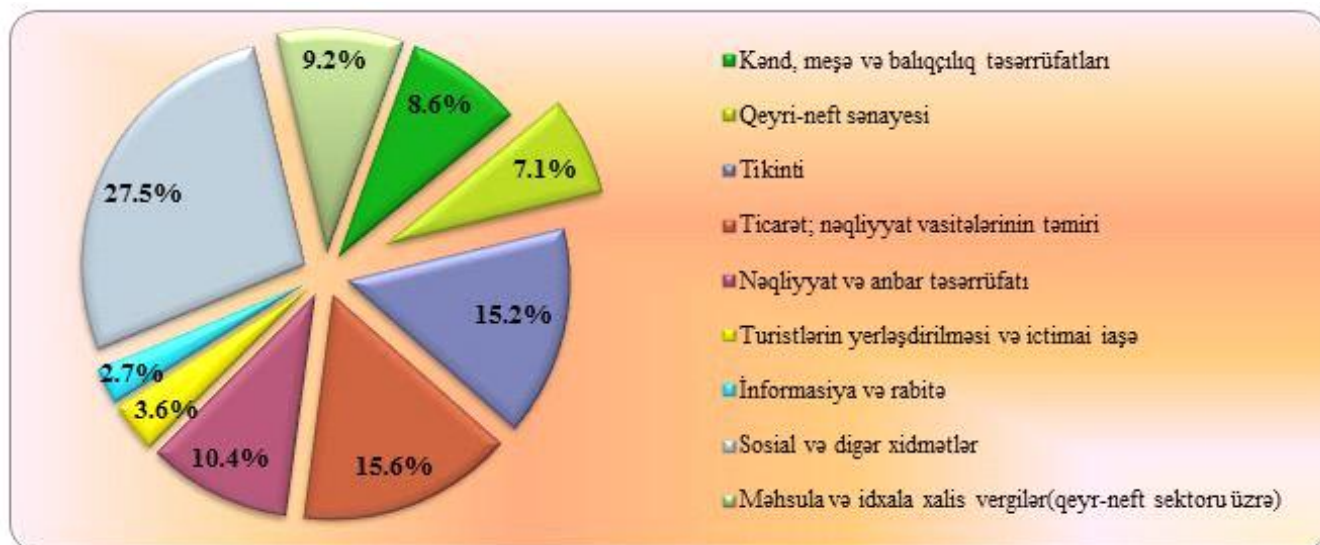
Cədvəl 19 və 20-də Azərbaycan Respublikasının Ümumi Daxili Məhsulunun, neft-qaz sektorunun və qeyri-neft sektorunun illər üzrə artım miqdarı və əvvəlki ilə minimum artım faizi verilmişdir. Qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM 2000-ci ildən 2016-cı ilədək 14 dəfə artaraq 1,371 milyard manatdan 20,584 milyard manat olmuşdur ki, bu da kifayət qədər yüksək göstəricidir. Qeyri-neft sektoru hər il orta hesabla 12% artmaqdadır və ən yüksək göstərici isə 2008-ci ildə olmuşdur. Belə ki, 2007-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM 10,576 milyard olmuşdusa 2008-ci ildə bu rəqəm 69% artaraq 15,197 milyard manat olmuşdur.

2016-cı ildə ÜDM real ifadədə 11% artmış və cari qiymətlərlə 59.9 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 6223.8 manat (3514.8 ABŞ dolları) təşkil etmişdir.

Respublika İqtisadiyyat Nazirliyinin mənbələri əsasında deyə bilərik ki, 2016-cı ildə ÜDM 59.9 milyard manat olmuşdur ki, burada neft sektoru 20,5 milyard manat, qeyri-neft sektoru isə 39,4 milyard manat təşkil edir. Sənayedə əlavə dəyər 2015-ci ilə nisbətdə 0,3 faiz artaraq 20,4 milyard manat olmuşdur. Sənayenin neft sektoru 2015-ci ilə nisbətdə 0,1%, qeyri-neft sektoru isə 1,4 % artmışdır. əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər 13 milyard manat təşkil etmişdir. Sənaye sahələrində işləyən işçilər 192,3 min nəfər olmuşdur ki, onların orta əmək haqqı isə 894 manata yaxındır.

Qrafik 2.

2016-cı ildə qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyi (<http://www.economy.gov.az>)

Ölkə iqtisadiyyatının 2016-cı ildə qeyri-neft sahəsində yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi 65.7% olmuşdur. Qeyri-neft sektorunun alt sahələri üzrə ÜDM-ə ən çox müsbət verən sahələr tikinti (15.2%) və ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri (15.6%) sahəsidir.

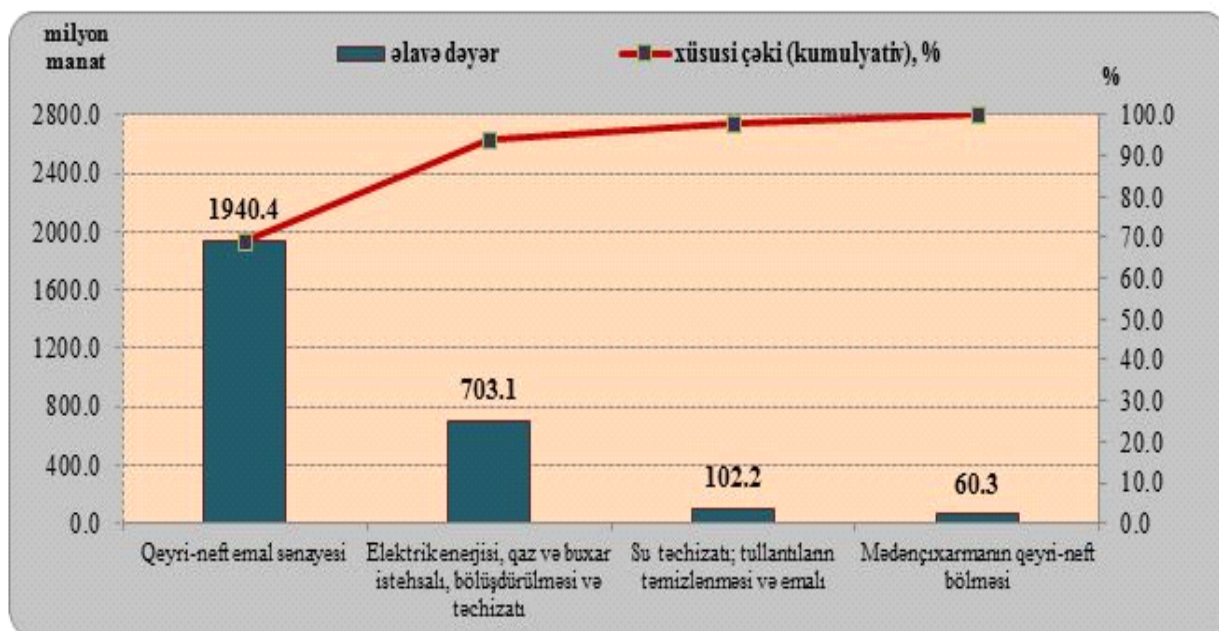
Cari ilin müvafiq dövrünə nisbətən qeyri-neft sahəsinin bir çox sahələrində, o cümlədən kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatları, qeyri-neft sənayesi, informasiya və rabitə, alqı-satqı, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahələrində əlavə dəyər istehsalının artım dinamikası yüksək olmuşdur. Qeyri-neft ÜDM-nə ən böyük müsbət töhfəni kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatları sahəsi vermişdir. İlin müvafiq dövrünə nisbətdə 0.4% bəndi artmış və 7.1% təşkil etmişdir.

Qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin strukturunda mədənçıxarma sənayesinin xüsusi çəkisi 2.1% və ya 60.3 milyon manat, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 69.2% və ya 1940.4 milyon manat, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının xüsusi çəkisi 25.1% və ya 703.1 milyon manat, su

təchizatı, tullantıların nizamlanmasının xüsusi çəkisi isə 3.6% və ya 102.2 milyon manat təşkil etmişdir.

Qrafik 3.

2016-cı ildə qeyri-neft sənayesində yaradılmış əlavə dəyərin strukturu

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyi (<http://www.economy.gov.az>)

2016-ci ildə 8584.4 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmiş və əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 5.0% artmışdır. Qeyri-neft sənayesində qeyd olunan dövrdə istehsal edilən məhsulun ölkə üzrə bütün sənaye məhsullarında xüsusi çəkisi 26.6%-ni təşkil etmiş, qeyri-neft sənayesi sənayenin artımına 1.5 % bəndi müsbət töhfəsini vermişdir. Hesabat dövründə hesablamalara görə, qeyri-neft emal sənayesinin alt sahələri üzrə sənayenin artımına ən çox artırıcı təsiri elektrik avadanlıqlarının istehsalı, qida məhsulları istehsalı, maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri və toxuculuq sənayesi sahələri göstərmişdir.

Qeyri-neft sənayesinin məhsul istehsalında mədənçıxarma sənayesinin payı 2.1% və ya 178.4 milyon manat, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 73.8% və ya 6338.2 milyon manat, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının payı 21.0% və ya 1806.0 milyon manat, su təchizatı, tullantıların nizamlanmasının ölkə üzrə payı isə 3.1% və ya 261.8 milyon manat təşkil etmişdir.

Hesablamalara görə, 2016-cı ilin yanvar-dekabr ayları ərzində 2015-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə qeyri-neft sənayesinin məhsul buraxılışında emal sənayesinin xüsusi çəkisi 3.4 faiz bəndi artmışdır.

2016-cı il ərzində məhsul istehsalı qeyri-neft emal sənayesinin əksər bölmələrində, həmçinin qida məhsulları istehsalında (4.0%), maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri sahəsində (10.7%), metallurgiya sənayesində (0.3%), avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı (17.0%), hazır metal məmulatlarının istehsalında (24.9%), kompüter və digər elektron məhsulların istehsalında (7.4%), elektrik avadanlıqları istehsalında (3.3 dəfə), toxuculuq sənayesində (2.7 dəfə), geyim istehsalında (41.0%), mebel istehsalında (9.0%), ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalında (10.8%), əczaçılıq məhsullarının istehsalında (22.4%) və s. sahələrdə artmışdır.

Ölkə üzrə 2017-ci ilin yanvarın 1-i vəziyyətinə muzdla işləyənlərin 97.7%-i və ya 1480.2 min nəfər qeyri-neft sektorunda çalışmışdır. Muzdla çalışan 3.1%-i işçilərin qeyri-neft sektoru üzrə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahələrində, 6.0%-i tikintidə, 2.0%-i su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı, 1.8%-i elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 19.2%-i ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 4.6%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 1.6%-i informasiya və rabitə, 1.5%-i turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 60.2%-i digər sahələrdə məşğul olmuşdur.

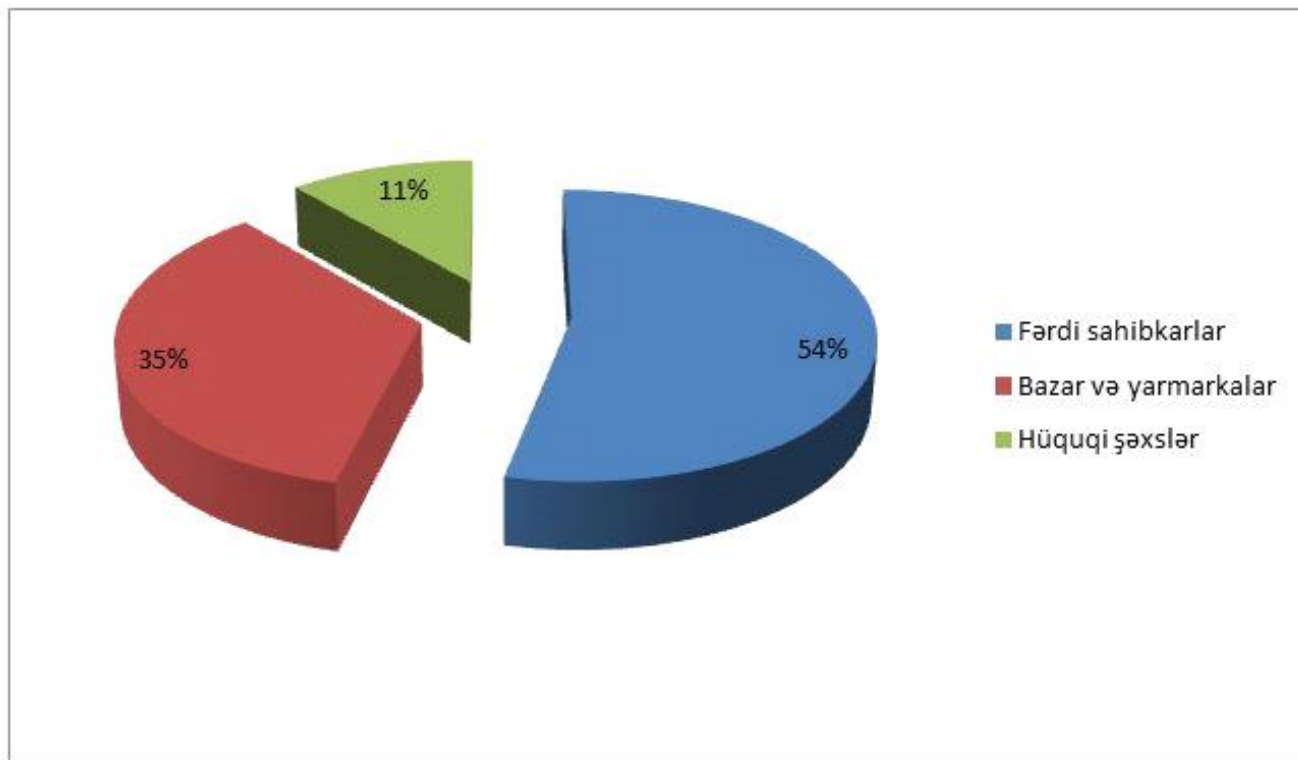
2016-cı ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 5632,1 milyon manat təşkil etmişdir ki, onun da 3055,2 milyon manatı heyvandarlıq, 2576,9 milyon manatı isə bitkiçilik məhsullarının payına düşür. Keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalı 2,6 faiz, o cümlədən heyvandarlıq məhsulları üzrə 2,8 faiz, bitkiçilik məhsulları üzrə isə 2,5 faiz artmışdır.

İstehlak mallarının 99,8%-i özəl təsərrüfat subyektlərində, o cümlədən 11,1 faizi hüquqi şəxs statuslu özəl müəssisələrdə, 53,6 %-i fərdi sahibkarlara məxsus ticarət subyektlərində, 35,1 %-i əmtəə bazarlarında, 0,2%-i hüquqi şəxs statuslu dövlət müəssisələrdə satılmışdır. Hesabat dövründə pərakəndə alqı-satqı

şəbəkəsindən bir istehlakçı orta hesabla ayda 243,4 manatlıq və ya 2015-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 32,2 manat çox əmtəə almışdır.

Qrafik 4.

2016-cı ildə pərakəndə ticarət dövriyyəsinin strukturu

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyi (<http://www.economy.gov.az>)

Əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmində qeyri-ərzaq mallarının xüsusi çəkisi artaraq 2015-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 50,0 faizdən 50,2%-ə yüksəlmişdir. Pərakəndə şəbəkədə satılmış qeyri-ərzaq mallarının həcmi 2015-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 0,9 faiz artaraq 10.582,1 milyon manata çatmışdır. Pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmində qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatlarının payı 49,8 faiz təşkil edərək 10.503,6 milyon manata bərabər olmuş və 2015-ci ilin müvafiq dövrünün səviyyəsini real ifadədə 3,1 faiz üstələmişdir.

2016-cı ilin yanvar-sentyabr aylarında hər bir istehlakçı fərdi istehlak məqsədi ilə pərakəndə alqı-satqı müəssisələrində orta hesabla ayda 121,2 manatlıq qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatları, 122,2 manatlıq isə qeyri-ərzaq malları almışdır. 2015-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə istehlakçılar

tərəfindən qeyri-ərzaq mallarının alınmasına 16,5 manat, qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatları üçün isə 15,7 manat daha çox vəsait sərf olunmuşdur.

2016-cı ildə istehlakçıların pərakəndə ticarət şəbəkələrində xərclədiyi vəsaitin 49,8 faizi (10.503,6 milyon manat) qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatlarının, 17,6 faizi (3.706,0 milyon manat) toxuculuq malları, geyim və ayaqqabıların, 6,6 faizi (1.393,7 milyon manat) elektrik malları və mebelin, 5,7 faizi (1.197,8 milyon manat) avtomobil yanacağının, 1,4 faizi (301,9 milyon manat) əczaçılıq və tibbi malların, 0,8 faizi (172,4 milyon manat) kompüterlər, telekommunikasiya avadanlıqları, çap məhsullarının, 18,1 faizi isə (3.810,3 milyon manat) digər qeyri-ərzaq mallarının alınmasına sərf olunmuşdur.

Alqı-satqı və xidmət sahəsində baş verən artımlar birbaşa əhalinin sosial rifahının və gəlirlərinin artması ilə bağlıdır. Belə ki, əhali gəlirlərinin yüksəlməsi pərakəndə əmtəə və xidmətlər üzrə dövriyyənin artmasına səbəb olan əsas amildir. Ölkənin iqtisadi tərəqqisinin prioritet istiqamətinin müəyyən olunması haqqında qərarın verilməsi iqtisadiyyatın kompleks təhlili və ciddi qiymətləndirmələr aparılmaqla qəbul edilir. Çünki, ayrı-ayrı zamanlarda iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətləri biri-birindən fərqlənir. Adətən, inkişafın aşağı səviyyələrində iqtisadiyyatın ixtisaslaşması onun təbii üstünlüklərinə əsaslanır. Belə üstünlüklər iqtisadi inkişaf üçün əlverişli şərait yaradır. Ancaq elmi-texniki tərəqqinin sürətli şəkildə inkişafı və ictimai tələbatların dəyişilməsi bu cür üstünlüklərin uzunmüddətli təsirini müəyyən qədər məhdudlaşdırır. Bu cəhətdən, qeyri-neft sektorunun inkişaf imkanlarının və perspektivlərinin müəyyən edilməsinin əhəmiyyəti olduqca zəruridir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN VƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişaf perspektivləri

Azərbaycan Respublikası ölkə müstəqilliyini bərpa etdikdən daha sonra onun xarici iqtisadi siyasətinin vacib istiqamətlərindən birini xarici maliyyə-kredit və iqtisadi qurumlarla əlaqələr təşkil etmişdir. Keçən müddət ərzində bu sahədə bir sıra mühüm işlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikası, demək olar ki, bütün yüksək reytingli xarici qurumlara, o cümlədən də 1992-ci ildə BVF-a, Dünya Bankına, İslam İnkişaf Bankına, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankına, 1999-cu ildə Asiya İnkişaf Bankına üzv olmuşdur. Azərbaycan müstəqillik əldə etməmişdən qabaqkı dövrdə bütün iqtisadiyyat SSRİ-nin dövlət inhisarının altında cəmlənmişdi. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri Moskva tərəfindən müəyyən olunduğu üçün ölkədə bu sahəni idarə etmək üçün hər hansı xüsusi bir quruma ehtiyac duyulmurdu. Ölkəmizin iqtisadi əlaqələri şərti olaraq SSRİ-in tərkibində baş verirdi. Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrlər xarici iqtisadi əlaqələri xeyli zəif inkişaf etmişdi və bu göstərici onun SSRİ-nin tərkibindəki mübadilə əlaqələrindən 15,7 dəfə az idi. Bu əlaqələr də Moskvanın inhisarı altında həyata keçirilirdi. Texnologiyaların və işçi qüvvəsinin hərəkəti isə qapalı və birtərəfli xarakter daşımaqda idi. Siyasi istiqalətlilik əldə olunduqdan sonra Azərbaycan üçün xarici iqtisadi əlaqələrin daha düzgün istiqamətdə qurulması zərurəti iqtisadi inkişafın əsas məsələlərindən biri olmuşdur. Ölkəmiz hazırda dünyanın 84 müxtəlif ölkəsi ilə qarşılıqlı iqtisadi və ticari əlaqələrə malikdir. Ölkəmizin iqtisadi potensialı, təbii şəraiti, xammal və mineral ehtiyatlarla zənginliyi və eləcə də əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi və s. amillər onun digər ölkələrlə əməkdaşlıq imkanlarını artırır.

Respublikamız son bir neçə ildə bir çox ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verir. Belə ki, bu sahədə yaxşı nəticələr əldə olunmuş, ikitərəfli faydalı əməkdaşlığın artırılması üçün yeni perspektiv istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Respublika Prezidenti İlham Əliyevin xarici dövlətlərə olan işgüzar səfərləri, eləcə də ölkəmizin və həmkar ölkələrin müxtəlif səviyyəli

nümayəndə heyətlərinin qarşılıqlı görüşləri hal-hazırda bu işə çox güclü təkan vermişdir. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, ölkəmizin xarici əlaqələri coğrafiyası ildən-ilə genişlənir. Azərbaycanın ikitərəfli tərəfdaşlıqda qonşu dövlətlərlə əlaqələri çox vacib əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa edəndən bəri paytaxt Bakı bu məqama məxsusi fikir vermiş, mehriban qonsuluq əlaqələrinin möhkəmlənməsi naminə söylərini əsirgəməmişdir.

İkitərəfli əməkdaşlıq əlaqələrində qonşu Rusiya ilə əlaqələrə mühüm önəm verilir. Bu ölkə ilə müxtəlif sahələrdə əlaqələr ildən-ilə genişlənir. Rusiya hazırda ölkəmizin əsas ticarət tərəfdaşlarından biridir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2013-cü ildə bu iki ölkə arasındakı alqı-satqı dövriyyəsinin həcmi 2 mlrd ABŞ dollarından çox olmuşdur. Azərbaycan və Rusiya Federasiyasının əksər subyektləri arasında birbaşa əməkdaşlıq əlaqələri yaranmış, onların bəziləri ilə hökumətlərarası sazişlər bağlanmışdır. Bu gün bu qonşu ölkənin 70-dən çox regionu Azərbaycanla əməkdaşlıq etməkdədir və qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin çoxu (70 faizindən artıq) həmin regionların payına düşür.

Xarici alqı-satqı dövriyyəsinin artımı fonunda Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların da həcmi artmaqda davam etməkdədir. Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə müstəqillik əldə ediləndən 2016-cı ilə kimi ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi 150 milyard ABŞ dollarını ötüb keçmişdir.

Azərbaycan Cənubi Qafqazda xarici ticarət dövriyyəsinə görə alternativsiz liderdir. Regionun xarici ticarət dövriyyəsinin əsas hissəsi Azərbaycanın payına düşür. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi Gürcüstan və Ermənistanın illik xarici ticarət dövriyyəsindən beş dəfəyə qədər çoxdur. Göründüyü kimi, regionun xarici ticarət dövriyyəsinin əhəmiyyətli hissəsi Azərbaycanın payına düşür.

Aparılan əməkdaşlıqlarda xarici maliyyə institutları ilə olan əlaqələr də önəmli yer tutur. Hazırda enerji, maliyyə, ekologiya, kənd təsərrüfatı, su təchizatı, nəqliyyat və sair sahələrdə 14 xarici maliyyə institutu ilə ümumi dəyəri 7,2 mlrd dollar olan 40-dan çox layihə icra olunur.

Mərkəzi Bankın rəsmi məlumatlarına əsasən ölkəmizin cari kredit portfelində DB-nın payı 35%, AİB-in payı 16%, AYİB-in payı 10%, İİB-in payı isə 6% təşkil edir.

Azərbaycanın artmaqda olan turizm və tranzit imkanları onu deməyə əsas verir ki yaxın gələcəkdə bu sahələr ölkə iqtisadiyyatında önəmli yer tutacaqdır. TAP, TANAP layihələri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi, Şərqi-Qərb, Şimal-Cənub magistral avtomobil yolları, geniş turizm infrastrukturunun salınması, ölkəmizdə beynəlxalq yarışların keçirilməsi, yeni hava limanlarının tikintisi və s kimi görülməli işlər bu sahələrin inkişafına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Xarici iqtisadi siyasət strategiyasının effektivliyini artırmaq üçün, yerli və regional orqanların təşəbbüskarlığı genişləndirilməli, yerlərdə hüquqi və digər xidmətlərin yaradılmasıyla bağlı ümumi prosesual qaydalar daha da sadələşdirilməlidir.

Cədvəl 21.

1992-2011-ci illər boyunca Azərbaycan Respublikası ilə dünya ölkələri və xarici strukturlar arasında bağlanmış müqavilələr, razılaşmalar və konvensiyalar

	1992 - 2011	Siyasi sferada	Ticari, iqtisadi, elmi- texniki, sənaye, neft-qaz	Sosial, ekologiya, ətraf mühitin mühafizəsi	İnsan əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi	Digər sahələr
Ümumi	2510	347	1076	572	209	253
MDB, Şərqi Avropa və Baltikyanı ölkələrlə ikitarəfli müqavilələr	930	137	427	150	53	73
MDB ölkələrilə çoxtərəfli razılaşmalar	228	42	88	55	19	24
İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrlə ikitarəfli müqavilələr	983	141	487	213	63	83
xarici institutlarla	186	41	52	44	16	30

çoxtərəfli razılaşmalar						
Aərbaycan Respublikasının qoşulduğu xarici səviyyəli konvensiya və protokollar	226	6	22	110	97	53

Mənbə: Алескеров А. К., Ахвердова С. Г., «Независимая Азербайджанская Республика в мировом рынке» / “Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisinin əsas meylləri”, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunun məqalələr toplusu, VI buraxılış, Bakı, 2000-ci il əsasında tədqiqatçı tərəfindən hazırlanmışdır.

Aparılmış təhlil göstərir ki, 20 il boyunca respublikamız ilə beynəlxalq qurumlar, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr, Mərkəzi və Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri, o cümlədən MDB, Şərqi Avropa və Baltikyanı dövlətlər içərisində siyasi (12.0%), ticari-iqtisadi və elmi-texniki (52.0), sosial-mədəni (25.0), insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi (9.0%) sferasında və digər sahələrdə 2.5 mindən artıq birgə sənədlər qəbul edilmiş və imzalanmışdır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadi nizamlanma metodlarının və xarici iqtisadi əlaqələrin institusional tənzimlənmə strukturunun olması olduqca əhəmiyyətlidir. Bir çox əmtəələrin defisitli və qiymət disproporsiyalarının mövcud olduğu şəraitdə əmtəələrin istehlakçıları və təchizatçıları ilə hesablaşmalarda yeni bazar metodlarının həyata keçirilməsi vacib deyil. Xarici ticarət həcmi ilə eyni zamanda, ixrac və idxal effektivliyinin yüksəldilməsi məsələsi də qaldırılmalıdır. İstehsalçıların ixraca istiqamətlənməsi isə yalnız iqtisadi metod və rıçaqlarla mümkün olur.

Müasir maliyyə inqilabının digər tərəfi – xarici maliyyə keçidi, daxili və xarici maliyyə bazarları arasında mövcud olan sərhədlərin götürülməsi və onlar arasında çoxtərəfli əlaqələrin təşkil edilməsi ilə bağlıdır. Maliyyə kapitalı maneəsiz olaraq daxili bazardan xarici bazara və əksinə hərəkət edə bilməsi üçün şərait yaradılmalıdır. Ölkə daxilində əlverişli iqtisadi və maliyyə şəraiti yaradılsa, milli kapitalın xaricə axması məsələsi də öz-özünə aradan qalxa bilər. Azərbaycanın

xarici maliyyə integrasiyası sürətlənərsə, nəhəng maliyyə institutları öz filial və nümayəndəliklərini açmış olarlar. Xarici maliyyə sisteminin hərəkətverici mühərriki rəqabət, rəqabətin yaratdığı dinamik güc isə maliyyə yenilikləridir (innovasiya). Respublikanın qlobal maliyyə-iqtisadi mühitə integrasiyasının əlverişliliyi birbaşa olaraq maliyyə yeniliklərinin ölkəyə geniş miqyaslı axımından asılıdır. Ona görə də pul-kredit siyasəti həmin prosesin hərtərəfli təşviqinə yönəldilməlidir.

Azərbaycanda investisiya sferasının yaxşılaşdırılması və ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici sərmayələrin tənzimlənməsi sahəsində dövlət siyasətinin davam etdirilməsi ilə bərabər, ölkədaxili investisiya vəsaitlərinin dünya bazarlarına çıxarılması da ölkənin iqtisadi imkanları daxilindədir.

Orta müddətdə qanunların işlənilib hazırlanması sisteminin nizamlanması məqsədilə aşağıdakılar təklif olunur:

- Bütün sahələr üçün valyuta ayırmaları ilə bağlı qanunların tətbiqi;
- Sahə prinsipindən əmtəə prinsipinə tədricən keçidlə bağlı normativlərin qəbulu;
- Valyuta gəlirlərinin mərkəzləşdirilmiş yerli fondlara transferi ilə bağlı vahid prinsipin qəbulu.

Respublikanın iqtisadi inkişaf strategiyasının və xarici-ticarət siyasətinin qarşısında duran müasir prioritet vəzifələr aşağıdakılardır:

- ölkənin milli iqtisadi inkişaf modelinin təkmilləşdirilməsi, milli iqtisadiyyatın rəqabətlik qabiliyyətinin yüksəldilməsi;
- iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün daxili və xarici investisiyaların yatırılmasına münbit şəraitin yaradılması və bu sahəyə investorların cəlb edilməsi;
- ölkənin təbii ehtiyatlarından və maddi sərvətlərindən müasir texnologiyalar tətbiq edilməklə səmərəli istifadənin təşkili;
- dünya ölkələri ilə strateji iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi;
- iqtisadiyyatının innovasiya yönümlü yüksək effektivli bir sahəyə çevrilməsinin tezləşdirilməsi;
- xarici-ticarət dövriyyəsinin diversifikasiyası və s.

Araşdırmalar sübut edir ki, respublikamızda xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi sisteminin normativ-hüquqi bazasının sürətlə dəyişən global sferaya müvafiq olaraq təkmilləşdirilməsi bir proses xarakteri daşmalıdır. Xüsusilə ÜTT-nin qaydaları və digər xarici konvensiyalarda təsbit olunmuş beynəlxalq standartlarla müqayisədə bu çatışmazlıqlar özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir. İdxal-ixrac əməliyyatlarının nizamlanmasının qanunvericilik bazasının yaxın gələcəkdə təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var.

3.2. Azərbaycan qeyri-neft sektorunun inkişafının əsas istiqamətləri

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında məqsədyönlü formada iqtisadiyyatın strukturunun inkişaf etdirilməsi əsas vəzifələrdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu konsepsiyaya əsasən neft-qaz sektoru və neft-kimya sənayesinin müasirləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesinin diversifikasiyası və inkişaf etdirilməsi, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə imkanlarının artırılması, kənd təsərrüfatının inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, alqı-satqı və xidmət fəaliyyəti növləri sayının artırılması və inkişaf etdirilməsi, xarici alqı-satqının və investisiyaların strukturunun yaxşılaşdırılması əsas prioritet istiqamətlərdir.

Ölkəmizdə 2020-ci ilə kimi qarşıda qoyulan əsas vəzifə kimi iqtisadiyyatın diversifikasiyasını sürətləndirmək, neft gəlirlərinin miqdarından asılı olmayaraq qeyri-neft sektorunun müsbət inkişaf tempini artırmaq və onun ixrac imkanlarını yüksəltmək üçün köklü tədbirlər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Respublikada istehsal olunan sənaye məhsullarının inkişaf etdirilməsi iki istiqamətdə baş verməlidir. Birinci istiqamət olaraq, mövcud olan sənaye müəssisələrinin yenidən qurulması yaxud onları əvəz edə bilən yeni müəssisələrin yaradılması, ikinci istiqamət isə, yeni istehsalların mənimsənilməsilə əlaqədar olmalıdır. Göstərilən birinci istiqamət müəssisələrin həddindən artıq köhnəlmələri və beləliklə də onların rəqabət qabiliyyətlərinin aşağı olması ilə əlaqədardır. Həmçinin bu sahələrdə əldə olunmuş bilik, təcrübə bu istehsalların yeni və daha yüksək səviyyədə mənimsənilməsi və nəticədə istehsalda texniki-iqtisadi

səviyyənin yüksəldilməsinə səbəb olacaqdır. Qeyd olunan ikinci istiqamət isə ölkədə sənayenin strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bu istiqamətin inkişafı hökumətin uzun müddətli tədbirlər işləyib hazırlamasını tələb edir. Bu tədbirlər həm yeni kadrların hazırlanmasından, eləcə də bazarların müəyyən edilməsi və mənimsənilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsindən, həm də yeni texnologiyaların cəlb edilməsi, onların mənimsənilməsindən və inkişafı üzrə elmi-texniki bazanın yaradılmasından ibarətdir.

Respublikada tikinti materialları sənayesinin inkişaf imkanları geniş olan sahələrdən biri lak-boya materialları istehsalı ilə əlaqədardır. Qeyd olunan sahənin inkişafı kimya, neft kimya sənayelərinin inkişafı ilə bağlıdır. İstehsal miqyasının böyük olması ilə fərqlənən sahə kimi metallurgiya sənayesini göstərə bilərik. Məlum olduğu kimi istehsalın miqyasının aşağı olduğu hallarda istehsal olunan məhsulun maya dəyəri digər optimal ölçülü müəssisələrə nisbətən daha yüksək olur. Araşdırmalar göstərir ki, hazırda ölkəmizdə metallurgiya sənayesinin yenidən qurulmasına ehtiyac var.

Respublika Prezidentinin 23 aprel 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə əsas hissələri dövlətə məxsus “Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi” QSC-nin yaradılması ölkədə qara metallurgiyanın inkişaf etdirilməsində yeni mərhələnin başlanmasına yol açmışdır. Tərkibinə “Daşkəsən Filizsaflaşdırma” ASC-in də daxil olduğu bu kompleksdə Gəncə şəhəri və Daşkəsən rayonu ərazilərində dəmir filizinin hasilatından tutmuş polad istehsalına qədər bütün prosesləri özündə əhatə edən polad istehsalı kompleksinin layihələndirilməsi, tikintisi və idarə olunması, bu sahədə müasir texnologiyaların tətbiqi, maddi-texniki bazanın modernləşdirilməsi və ondan səmərəli istifadə olunması, habelə bu sahənin inkişafı ilə bağlı digər işlərin də həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Qara metallurgiya zavodlarından Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının ərazisindəki “Azərtexnolayn” MMC-nin Polad Boru Zavodu qara metallurgiyanın inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyətli-dir. Layihəyə uyğun olaraq bu zavodda Almaniya, Türkiyə, Çin və İtaliya texnologiyalarının əsasında ildə 75000 ton müxtəlif böyük diametrə malik polad borular istehsal ediləcəkdir. İstehsal olunan boruların Rusiyaya, Qazaxıstan,

Gürcüstan, Türkmənistan və digər ölkələrə ixrac olunması planlaşdırılır. Əlvan metallurgiya sənayesi üzrə Gəncə şəhərindəki “Det.Al Alüminium” MMC-yə məxsus olan alüminium zavodunun istifadəyə verilmiş birinci korpusunda bir il ərzində 54000 ton yüksək keyfiyyətli ilkin alüminium istehsal olunmaqdadır. Bununla yanaşı, istehsal olunan ilkin alüminiumdan son məhsul istehsalının təmin edilməsi məqsədilə “Det.Al Alüminium” MMC tərəfindən 2013-cü ildə illik istehsal gücü 50000 ton (15000 ton boyalı, 35000 ton boyasız) olan və xarici bazarda yüksək tələbatı olan alüminium yayma məhsulları istehsal edən Təzyiqlə Emal və Boyama Zavodu istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycanda həmçinin cihazqayırma, elektrotexnika və avtomobil istehsalı sahələrinin inkişaf etdirilməsi imkanları mövcuddur. Ancaq bu sahələrin tərəqqisinin mümkün olması üçün əsasən xarici dəstləşdirici məmullatlardan hazır məhsulun yığılması və sonra da bu məmullatların bir hissəsinin istehsalının təşkil olunması vacibdir. Maşınqayırma məhsulları digər məhsullara nisbətən mürəkkəb və differensial məhsullar olduğu üçün, bu sahədə məhsul istehsalının mənimsənilməsi və bu istehsalın inkişafında müvəffəqiyyət əldə etmək uzunmüddətli tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi və böyük həcmli investisiya qoyuluşları tələb edir.

Respublikada milli iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biri də kənd təsərrüfatı sahəsidir. Maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsi bu sahənin inkişafı üçün əsas amillərdəndir. Son illər regional iqtisadiyyatın inkişafı ölkəmizdə kənd təsərrüfatının tərəqqisinin maliyyələşdirilməsi üçün imkanlar yaratmışdır və bu da kənd təsərrüfatı texnikasına olan tələbatın artmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan ölkəmizdə kənd təsərrüfatı maşınları istehsal edə bilən müəssisələrin yaradılması məqsədəuyğun olardı. Bu müəssisələr presbağlayan, üzüm bağlarını dərmanlayan, gübrəsəpən maşınlar, kotanlar, sərəbcılıq sahəsində, fermalarda, istifadə edilən maşın və avadanlıqlar və s. istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr olsa respublikada kənd təsərrüfatının inkişafına böyük təkan olardı.

Orta müddətli dövrdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin strukturunun təkmilləşdirilməsi və istehsal həcminin artırılmasını təmin etmək üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- kənd təsərrüfatı bitkilərinin istehsalında intensiv metodların tətbiq edilməsi;
- bitkiçilik məhsullarının istehsalı zamanı növbəli əkin sisteminin yerli şəraitə uyğun aparılması məqsədilə özəl bölmə ilə birgə müvafiq tədbirlərin hazırlanaraq həyata keçirilməsi;
- kənd təsərrüfatı bitkilərinin regionlar üzrə ən əlverişli əkin strukturunun və istehsalının həcmnin müəyyənləşdirilməsi;
- taxılçılıq təsərrüfatlarının yaradılması;
- süfrə (eləcə də kişmiş) və texniki üzüm sortlarının əkin sahələrinin genişləndirilməsi və yeni üzümlüklərin salınması;
- heyvandarlıqda yem bazasının intensiv texnologiyalarla inkişaf etdirilməsinin stimullaşdırılması;
- yem məqsədli bitkilərin əkin sahəsinin və məhsuldarlığının artırılması, həmçinin qarışıq yem istehsalının artırılması üçün başqa zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- quş yeminin əsasının təşkil olunduğu soya bitkisinin əkin sahələrinin genişləndirilməsi.
- istixana tərəvəzçiliyinin genişləndirilməsi üçün sahibkarlara elmi-metodiki köməkliklərin göstərilməsi;
- torpaqda N, P, K və başqa qida maddələrini təyin etməkdən ötrü bölgələrdə fəaliyyətdə olan aqrokimya laboratoriyalarının daha da modernləşdirilməsi;
- mineral gübrələrin yerli istehsalının təşkil olunması imkanlarının araşdırılması.

Respublikada, həmçinin heyvandarlıq məhsullarına tələbatın tam ödənilməsi üçün imkanlar mövcuddur. Belə imkanlar əsasən bu sahənin intensiv yolla inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Çünki indiyə qədər respublikada heyvandarlıq sahəsinin inkişaf etdirilməsi əsasən ekstensiv yollarla həyata keçirilmişdir. Bu sahənin ekstensiv yolla inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biri heyvandarlıq sahəsinin təsərrüfat kateqoriyaları üzrə strukturu olmamasıdır. Belə ki, heyvandarlıq məhsullarının ümumi həcmində ferdi sahibkarların, ailə, kəndli və ev

təsərrüfatlarının payı 2000-ci ildə 98,3%, 2011-ci ildə isə 93%, kənd təsərrüfatı müəssisələri və digər qurumların payı isə müvafiq olaraq 1,7% və 7,0% təşkil etmişdir. Doğrudur, bu amil keçid dövründə iqtisadiyyatda heyvandarlıq sahəsinin inkişafına müsbət göstərə bilmiş, lakin sonrakı zamanlarda mehsuldarlığın artımını məhdudlaşdıran ən mühüm amillərdən biri olmuşdur. Belə ki, adambaşına düşən ibraynuzlu mal-qara sayı 2000-ci ildə 100 ailə təsərrüfatına 195 baş, 2011-ci ildə isə 229 baş təşkil etmişdir. 2011-ci ildə olan məlumatlara əsasən orta hesabla bir ailə təsərrüfatına bir inək və yeddi qoyun və keçi düşmüşdür. Təbii ki, bu cür kiçik təsərrüfatlar çərçivəsində heyvanların saxlanması, yetişdirilməsi, bəslənilməsi, mayalandırılması sahəsində zoobaytar qaydalara ciddi şəkildə əməl olunması imkanları məhdud olur. Nəticədə, heyvandarlıq sahəsində mehsuldarlıq əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olur. Əsasən ailə təsərrüfatlarının üstünlüyə malik olduğu sahələrdə mehsuldarlıq aşağıya düşmüş, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin üstünlük təşkil etdiyi sahələrdə isə bu göstəricilər nisbətən artmışdır.

Ölkəmizdə heyvandarlıq sahəsinin tərəqqisinin ekstensiv yollarla inkişaf imkanları tükənməkdədir. Bu cür şəraitdə respublikada heyvandarlığın inkişaf etdirilməsinin təmin olunması üçün lazım olan yemin strukturunun optimallaşdırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

İnvestisiya qoyuluşu üçün Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin prioritet hesab etdiyi sahələr aşağıdakılardır:

- Ağır sənaye sahəsi;
- Alternativ enerji sahəsi;
- İT və telekommunikasiyalar sahəsi;
- Kənd təsərrüfatı sahəsi;
- Qida sənayesi və qablaşdırma sahələri;
- Logistika və daşınma sahələri;
- Turizm sahəsi.

Müasir dövrdə sosial, iqtisadi, mədəni sahələrdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində turizmə olan tələb əhəmiyyətli şəkildə artmaqdadır. Belə bir şəraitdə paralel olaraq həm ölkələrin potensial turistləri cəlb etmək istiqamətində həyata

keçirdikləri tədbirlərin genişlənməsini və həm də oxşar turizm məhsullarını təklif edən ölkələr arasında rəqabətin güclənməsini müşahidə etmək mümkündür.

Ölkəmizdə insan kapitalının formalaşdırılması üçün iri həcmli investisiya qoyuluşları tələb olunur. Bu investisiya qoyuluşlarının dövlətimiz tərəfindən həyata keçirilməsi və hazırlanan kadrların qeyri-neft sektorunun prioritet sahələri üçün nəzərdə tutulması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

2004-cü il 27 sentyabr tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı 128 nömrəli Fərmanla təsdiq edilmiş “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya”-ya əsasən neft gəlirlərindən istifadənin əsas istiqamətləri kimi iqtisadiyyatın intellektual və texnoloji baza səviyyəsinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması və "insan kapitalı"-nin inkişafı (yüksək ixtisasa malik kadrların hazırlanması (o cümlədən xarici ölkələrdə)), kadrların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması qeyd edilmişdir. Bu istiqamət həm ali təhsilli mütəxəssislərin yetişdirilməsini, həm də texniki-peşə təhsilinin inkişafını əhatə etməlidir. Bu məqsədlə də 2007-2012-ci illərdə “Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı, 2007-2015-ci illərdə isə “Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir və onlar uğurla həyata keçirilmişdir.

Müxtəlif istisaslar üzrə kadrlara olan tələbatın müəyyən edilməsi bu sahədə ən vacib məqamlardan biridir. 3 iyun 2008-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamı nəticəsində “Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsil almaları üzrə prioritet sahə, ixtisas və proqramların siyahısı” təsdiq edilmişdir və “Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nda isə yeni yaradılacaq istehsal və xidmət müəssisələrində proqnozlaşdırılan kadr tələbatına uyğun peşə ixtisas kadrlarının hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Fikrimizcə, qeyri-neft sektoru ilə əmək bazarının düzgün formada əlaqələndirilməsi qeyd olunan sahələrin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün “Strateji yol xəritələri” tərtib olunmuşdur.

Milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün yeni artım strategiyası seçilmişdir. Respublikamızın gələcək iqtisadi inkişafının hansı "artım nöqtələri" vasitəsilə təmin olunması mühüm strateji qərardır. Yeni strateji dövrdə aktiv şəkildə kapital yığımlı modelinin əlavə dəyər formalaşdırma imkanlarının daralması nəticəsində gələcək artım yanaşması ilə əlaqədar ölkə qarşısında iki seçim mövcuddur:

- a. əməkətutumlu artım yanaşması;
- b. məhsuldarlıq-effektivlik əsaslı artım yanaşması;

Qlobal dəyər zəncirinə keçid, iqtisadi artımın keyfiyyəti və dayanıqlılıq baxımından münasib və məntiqli dövründə məhsuldarlıq-effektivlik əsaslı iqtisadi yüksəliş yanaşmasına transformasiyası strateji seçim ola bilər. Ancaq yaxın və ortamüddətli zamanda hər iki modelin kombinasiyasından istifadəsi strateji seçim yanaşmasına keçid vaxtının daha qısa vaxt ərzində reallaşdırılmasına imkan verə bilər. Xüsusən də nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda Bakı şəhərinə nisbətən regionlarda işçi qüvvəsi əhəmiyyətli səviyyədə ucuzdur və bu da regionlarda əməkətutumlu klaster inkişafı baxımından böyük potensial formalaşdırır. Bununla belə, strateji seçim – məhsuldarlıq əsaslı artım yanaşmasının qurulmasıdır. Bunun üçün yüksək keyfiyyətli institusional mühit, əlçatan maliyyələşmə mənbələri, biznesin düzgün segmentasiyası və ixtisaslaşması və ən başlıcası, intensiv şəkildə yüksək ixtisaslı insan kapitalının hazırlanması tələb olunur.

Yeni artım strategiyasına keçid üçün bir sıra prioritet addımlar atılmalıdır. Bunları aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- Məhkəmə-hüquq islahatlarının davam etdirilməsi;
- Qanunun aliliyinin gücləndirilməsi;
- Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması;

Yeni artım yanaşmasının maliyyələşmə mənbələrinin genişləndirilməsi islahatların gündəliyində duran mühüm məsələlərdəndir. İlk növbədə, dövlət və özəl maliyyələşmə mənbələrinin imkanlarının dəqiqləşdirilməsinə, xarici investisiya qoyuluşlarının ciddi şəkildə təşviq edilməsinə ehtiyac vardır:

- Dövlət maliyyələşdirməsi;
- Özəl yığımların investisiyaya yönəldilməsi;

- Xarici maliyyələşmə mənbələrinin genişləndirilməsi.
İqtisadi inkişafın artırılması üçün bir sıra strateji hədəflər müəyyən edilmişdir:
- Fiskal dayanıqlılığın gücləndirilməsi və mütəmadi monetar siyasətinin qəbul edilməsi
- Neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinə köçürülməsini tənzimləyəcək “qızıl qayda”nın qəbul edilməsi
- Xərc-investisiya intizamının təminatı baxımından mexanizmin yaradılması
- Yeni iqtisadi modeldə effektiv pul siyasəti rejiminin tətbiq edilməsi
- Özəlləşdirmə və dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrlə əlaqədar islahatların həyata keçirilməsi
- İqtisadiyyatda dövlət sektorunun rolunun əlverişliliyin artırılmasına dair ümumi yanaşmanın koordinasiya edilməsi
- Özəlləşdirmə gündəliyinin uğurla icrası və prioritet sektorlarda özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi
- Özəlləşdirmə və birbaşa xarici sərmayə üçün müvafiq investorların cəlb olunması
- İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi
- Təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi
- Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının tərəqqisinin stimullaşdırılması
- Əlverişli biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi
- Əlverişli biznes sferasının yaradılmasında hökumətin aparıcı rolunun daha da gücləndirilməsi
- Təşviqedici şəraitin yaxşılaşdırılması ilə biznesin davamlılığının gücləndirilməsi

3.3.Müasir mərhələdə Azərbaycanın davamlı inkişafının təmin edilməsində investisiya və xarici ticarətin yeri və rolu

Dünya iqtisadi sisteminə milli iqtisadiyyatın inteqrasiya olunması, ilk növbədə, ticari-iqtisadi əlaqələrdə baş verən müsbət keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinə, tam hüquqi-iqtisadi, idarəçilik baxımından qanunvericilik aktlarının qəbuluna, bazar infrastrukturlarının formalaşdırılmasına və onların çevik fəaliyyət mexanizminin yaradılmasına mühüm dərəcədə təsir göstərmişdir.

Milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin uzunmüddətli dövrdə müntəzəm və dayanıqlı olması onun suverenliyinin və müstəqilliyinin təminatçısı kimi daim aktuallığını saxlamış və öz əksini dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətdə tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafında xarici amil kimi 2 əsas göstərmək olar:

- ölkəyə cəlb edilən xarici investisiyalar
- ölkənin xarici ticarət əlaqələri

Azərbaycan Respublikasının ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində və dərinləşdirilməsində ölkənin bir çox xarici ticarət təşkilatlarında iştirakı, regional iqtisadi-ticarət əməkdaşlığına qoşulması, ayrı-ayrı ölkələrlə bağlanmış ticarət sazişləri və Ümumiləşdirilmiş Preferensiyalar Sistemindən (GSP) istifadə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət siyasətinin genişləndirilməsi üçün həyata keçirilən tədbirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- xarici ticarət təşkilatlarında iştirak;
- regional iqtisadi-ticarət əməkdaşlığına qoşulma;
- çoxtərəfli və ikitərəfli ticarət sazişləri;
- əlaqəli qanunvericilik aktlarının qəbulu və onlarda müvafiq dəyişikliklər;
- sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi

Ölkəmiz əsasən qeyri-neft sektorundakı ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün bir çox iqtisadi təşkilatlara üzv olmuş, öz ticarət tərəfdaşlarının sayını artırmışdır. İƏT (İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı) ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin təhlili əsasən ticarət sferasında aparılır. Çünki Azərbaycan bu xarici quruma XX əsrin sonlarında

üzv olmuşdur və ölkəni əhatə edən sazişlər nisbətən təzə qəbul edildiyi üçün (preferensial tariflər haqqında, tranzit ticarət haqqında və s.) onların praktiki nəticələri haqqında danışmaq hələ tezdir. Digər tərəfdən, ölkəmizin iştirak etdiyi bəzi İƏT layihələri (elmi fond, gəmiçilik qurumu, sığorta təşkilatı, ticarət və investisiya bankı və s.) bağlanmış niyyət protokolları şəklindədir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın xarici ticarət dövriyyəsində İƏT yeddinci yerdədir.

Təhlillərə əsasən deyə bilərik ki, 2004-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə Azərbaycanın İƏT ilə alqı-satqı dövriyyəsi artaraq 409,306 mln.dollardan 508,769 mln. dollara çatmışdır. Respublikanın ümumi xarici ticarət dövriyyəsində İƏT ölkələrinin payı isə 30,1% artmışdır. Ümumilikdə İƏT ölkələri ilə alqı-satqı dövriyyəsi 31% artmışdır. Bu da Azərbaycanın İƏT üzv ölkələri ilə əlaqələrinin genişlənməsinin göstəricisidir. 2014-cü ilin yekunlarına görə İƏT Azərbaycanın idxalında 24% xüsusi çəki ilə İƏİT (49,9%), Qara Dəniz İƏT (36,8%), Asiya-Sakit okeanı İƏT (37,1%), MDB (33%), İslam Konfransı Təşkilatı(27,1%), ixracında isə 9,7%, xüsusi çəki ilə İƏİT (72,4%), Avropa Birliyi (61,4%), Qara Dəniz İƏT (21,3%), MDB (14,5%), İslam Konfransı Təşkilatından (9,96%) geri qalmaqla hər iki göstərici üzrə beşinci yerdə qərarlaşmışdır.

Azərbaycan İƏT daxilində iqtisadiyyatın liberallaşdırılması proseslərində fəal iştirak edir. Belə ki, üzv dövlətlər arasında iqtisadi əməkdaşlığın gücləndirilməsi və regiondaxili ticarətin artırılması məqsədilə Azərbaycan 10 müxtəlif saziş, o cümlədən "İƏT üzv dövlətləri arasında Ticarət Əməkdaşlığına dair Çərçivə Saziş", "İƏT regionunda Tranzit Nəqliyyatı haqqında Saziş", "İƏT regionunda investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında Saziş" imzalanmışdır.

İƏT-in Ticarət və İnkişaf Bankı 2008-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır və onun əsas məqsədi İƏT ölkələrinin daxili regional ticarətini genişləndirmək və iqtisadi inkişafını sürətləndirmək üçün maliyyə vəsaitlərinin təşkil və təmin olunmasıdır. Bankın əsas prioritetləri infrastruktur, istehsal, daşımalar, telekommunikasiya və energetika sahələrində layihələrdir. 2012-ci il 28 sentyabr tarixində Bankın Nizamnaməsi Azərbaycan Respublikası tərəfindən imzalanmış, 15 fevral 2013-cü il tarixində Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə iqtisadi subyektlər region ölkələri ilə əməkdaşlığa daha çox meyillidirlər. O cümlədən, 90-cı illərin axırlarında Azərbaycanın ixracının 80%-i, idxalının isə 60%-i regional qurumlarla alqı-satqı əməkdaşlığının payına düşürdü. Azərbaycanın regional təşkilatlarla əməkdaşlığında həm idxal, həm də ixrac üstünlük təşkil edir. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında” qanunun qəbulu nəticəsində xarici alqı-satqıda mal dövriyyəsi xeyli artmışdır. Təbii ki, buna ölkəmizin regional təşkilatların üzv dövlətləri ilə ticari əməkdaşlığının təsiri çox böyükdür. Ölkənin regional iqtisadi əməkdaşlığında əsasən GUAM, Qara dəniz İƏT, İslam Konfransı təşkilatı və s. fərqlənir. GUAM-ın daha əlverişli regional quruma çevrilməsini zəmin yaradacaq bir sıra tədbirlərin reallaşdırılması zəruridir.

Respublikamız dövlət suverenliyi əldə etdikdən sonra onun xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində sərbəst, müstəqil siyasət yeritməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir, digər tərəfdən isə bunun üçün zəruri zəminlər yaranmışdır. Ölkə SSRİ-nin tərkibində olduğu illər ərzində xarici dövlətlərlə, hətta sabiq müttəfiq respublikalarla öz mənafeyini, ehtiyac və imkanları baxımından müstəqil iqtisadi əlaqələr həyata keçirmək imkanına malik deyildi. Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinin təhlili göstərmişdir ki, son illərdə başlanmış meyil – alqı-satqı əlaqələrinin liberallaşdırılması, idxal və ixracın strukturu və coğrafiyasının genişləndirilməsi, ölkəmizin beynəlxalq ticarət təşkilatlarında iştirakı və bu qurumların qayda və metodlarını öz xarici ticarət siyasətinə tətbiqi və s. ticarət sferasında müsbət meyillər əmələ gətirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar prinsipləri əsasında inkişaf edən respublikamızda xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün aşağıdakı prinsiplərə riayət edilməsinin məqsədəuyğun hesab etmək olar:

- ölkənin mövcud təbii-iqtisadi potensialından məqsədli və səmərəli istifadə olunmalı;
- ixracyönümlü məhsul istehsalında elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətləri və innovasiya texnologiyalarından istifadə imkanları genişləndirilməli;

- təsərrüfat subyektlərinin müəyyən məhsullar istehsalı üzrə ixtisaslaşma səviyyəsi yüksəldilməli;

- nəqliyyat və infrastruktur sahələr yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırılmalı;

- xarici ticarəti tənzimləyən qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli və beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadiyyatın xarici amillərlə sıx əlaqəliliyini və qarşılıqlı asılılığını nəzərə alaraq ölkələr xarici ticarət əlaqələrinin səmərəli qurulması üçün aşağıdakı üç inkişaf modelindən istifadə edirlər:

– İxrac imkanlarının yüksəldilməsini nəzərdə tutan inkişaf modeli;

– İdxalı əvəz edəcək istehsal sahələrinin inkişaf modeli;

– İqtisadi integrasiya modeli.

Cədvəl 22.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi, min ABŞ dolları

	2010	2013	2014	2015	2016
<i>Cəmi</i>	<u>27 960 821,8</u>	<u>34 687 919,3</u>	<u>31 016 306,5</u>	<u>21 945 815,6</u>	<u>17 675 727,3</u>
Rusiya	1 918 560,5	2 583 022,8	1 954 751,7	1 854 672,1	2 051 082,5
Türkmənistan	214 596,4	88 152,4	51 201,2	52 433,9	152 276,1
Almaniya	616 973,9	2 179 759,7	2 629 200,3	1 914 044,4	1 010 023,4
ABŞ	1 834 270,9	1 366 765,6	1 309 246,2	1 185 093,8	552 227,6
Böyük Britaniya	309 198,8	1 818 350,7	1 104 785,1	563 991,6	552 454,6
Çin	926 469,2	654 972,1	760 945,4	565 099,4	975 420,4
Fransa	1 992 659,1	1 556 554,8	1 680 839,6	1 076 406,4	644 054,2
Gürcüstan	461 382,1	650 466,3	623 437,9	433 947,2	394 888,6
İran İR	243 219,3	281 029,7	186 597,9	123 785,9	210 760,8
Türkiyə	942 336,1	1 989 790,7	1 789 134,2	1 475 683,8	2 314 398

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>)

Xarici ticarət əlaqələrinin və onlarla bağlı milli iqtisadiyyatın inkişafının tarixi xüsusiyyətləri, Azərbaycanın müxtəlif təbii və iqtisadi şəraiti, əlverişli nəqliyyat-iqtisadi vəziyyəti ilə əlaqədardır. Ölkə Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşməklə, məhsuldar qüvvələrin inkişafı və səmərəli nəqliyyat-iqtisadi əlaqələr qurmaq üçün olduqca əlverişli vəziyyətdədir. Azərbaycan ildən-ilə digər ölkə və regionlar üçün nəzərdə tutulmuş məhsullar istehsalında öz xüsusi çəkisini artırır,

eyni zamanda ictimai əmək bölgüsü və ölkələrarası əmək bölgüsü daha da dərinləşir, iqtisadiyyatın ixtisaslaşması və kompleks inkişafı güclənir. Azərbaycanın ticarət əlaqələrinin güclənməsi əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə üzvi surətdə əlaqədardır. Əmək bölgüsünün dərinləşməsi baxımından təbii sərvətlərin mənimsənilməsini və müxtəlif sənaye sahələrinin yaranması üçün zəmin yaratmaqla, məhsuldar qüvvələrin yerləşməsində güclü dəyişiklik etmiş, ticarət əlaqələrinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün şərait yaratmışdır. Məhz buna görə də respublikamızda xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün və iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin təmin olunması baxımından aşağıdakı istiqamətlərdə ardıcıl işlərin aparılması vacibdir:

- Düzgün qiymətləndirmələr aparmaqla ixrac perspektivinin və onun inkişaf prioritetlərinin müəyyən olunması;
- İdxalı əvəz edə biləcək sahələrin inkişaf perspektivlərinin tədqiq edilməsi;
- Ölkəyə xarici valyuta ehtiyatlarının cəlb olunmasını stimullaşdırmaq;
- İqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasını hazırlanmaq və həyata keçirmək;
- İnteqrasiya proseslərinin tənzimlənməsilə daha da təkmilləşdirmək və s.

Xarici ticarətin beynəlxalq standartlar səviyyəsində təşkilini təmin etmək məqsədilə ölkə ÜTT-yə üzv olmaq ərəfəsindədir. 1998-ci ilin iyul ayında Azərbaycan ÜTT-də müşahidəçi statusu almışdır. Artıq Azərbaycan beynəlxalq ticarət rejimi haqqında memorandum hazırlayıb ÜTT-yə təqdim etmişdir və yaxın vaxtlarda onun ÜTT-yə üzv olması gözlənilir.

Azərbaycanda ticarət təşkilatları arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətləri aşağıdakılardır:

- İnteqrasiya qruplaşmaları ilə qarşılıqlı əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsində ölkənin vasitəçi səlahiyyətlərində çıxış etməsinə nail olunması. Perspektivdə bu cür vasitəçilik əməliyyatları respublikamızın üzv olmadığı başqa qurumlarla (ASEAN, Ərəb Məqribi, SAPK) nəqliyyat və ticarət sahəsində vahid tariflərin əldə edilməsi üçün şərait yaradır;
- Respublikamızın xarici ticarət təşkilatları çərçivəsində qarşılıqlı investisiya fondları mərkəzinin yaradılmasına nail olması;

- Təşkilatlar daxilində elmi-texniki siyasətin nizamlanması üzrə xüsusi komitənin yaradılmasına nail olunması.

Azərbaycan özünün neft, kimya, neft maşınqayırması, turizm, İKT, kənd təsərrüfatı sahələrindəki elmi potensialının yox olmasını gözləmədən, onları bu komitə çərçivəsində istifadə və inkişaf etdirmək məqsədi ilə belə qurumun yaradılmasında təşəbbüsçü olmalıdır. Beləliklə, ölkənin beynəlxalq ticarət təşkilatları ilə əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi, bu qurumlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi imkanları və istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların həyata keçməsi mexanizminin hazırlanması və tətbiqi gələcəkdə ölkəmizin alqı-satqı əlaqələrinin artmasına, ixrac potensialından əlverişli istifadə edilməsinə və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün həmçinin investisiyanın da yeri və rolu danılmazdır. Belə ki, Azərbaycana cəlb edilən xarici kapital ölkəmizin iqtisadiyyatının canlanmasında mühüm rol oynayır. Cədvəl 23-də ölkəmizdəki xarici investisiyaların illər və ölkələr üzrə təsnifatı verilmişdir.

Cədvəl 23.

Xarici investisiyalar, milyon manatla

	1995	2000	2005	2010	2015	2016
Cəmi xarici investisiya	425,3	943,0	5 863.2	8 549.8	12739,1	15163,1
o cümlədən:						
Maliyyə kreditləri	225,4	292,7	798,5	4 435.9	2210,2	2197,8
Neft sənayesinə	159,7	579,3	4 598.9	3 785.3	6925,7	6317,8
Birgə və xarici investisiyalı müəssisələr	14,9	118,0	230,5	659,6	860,4	1706,2
ondan:						
Türkiyə	6,9	42,6	98,5	154,5	260,3	326,5
Niderland	-	-	1,2	163,5	85,9	127,9

ABŞ	2,6	11,9	25,8	41,0	18,9	38,7
İran	1,9	2,8	2,2	3,9	2,1	2,2
Almaniya	1,8	1,9	20,7	20,2	61,8	39,4
Rusiya	0,8	-	6,8	12,7	16,9	363,2
Böyük Britaniya	0,7	6,8	39,5	144,0	173,1	174,4
BƏƏ	0,8	3,8	6,7	34,3	103,9	60,2
İsveçrə	1,3	-	2,5	19,7	15,7	370,5
Fransa	-	39,3	2,6	6,2	4,5	5,5
Kipr	-	-	0,2	1,6	1,1	0,1
Çin	-	-	0,2	33,5	3,3	1,5
İtaliya	0,1	-	4,6	10,3	14,6	11,6
Pakistan	-	-	-	-	0,0	0,0
Yaponiya	-	16,4	-	1,4	3,4	0,5
Digər ölkələr	0,5	5,3	27,2	37,7	139,4	208,5
Neft bonusu	-	-	1	2	2,0	0,1
Digər investisiyalar	-	-	163,4	1 225.0	1023,8	639,6

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az).

Cədvəl 23-dən məlum olduğu kimi hal-hazırda ölkəmizə cəlb edilən investisiyalar arasında ən böyük paya 370,5 milyon manatla İsveçrə sahibdir. İsveçrədən sonar kapitalın həcminə görə heç də geri qalmayan 307,5 və 363,2 milyon manatla Türkiyə və Rusiyadır.

“Xarici investisiyanın qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda qeyd olunduğu kimi, xarici investorların respublika iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu və onun yolları belədir:

Xarici investorlar ölkə ərazisində aşağıdakı yolla sərmayə qoya bilərlər:

- a) Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə birlikdə yaradılan müəssisələrdə, təşkilatlarda payçılıq iştirakı;
- b) tamamilə xarici investorlara məxsus olan müəssisələrin yaradılması;

c) müəssisələrin, əmlak komplekslərinin, binaların, qurğuların, müəssisələrdə iştirak payının, səhmlərin, istiqrazların və digər qiymətli kağızların, habelə ölkə qanunvericiliyinə uyğun şəkildə xarici sərmayədarlara məxsus ola bilən başqa əmlakın əldə edilməsi;

ç) torpaqdan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqlarının, habelə digər əmlak hüquqlarının əldə edilməsi;

d) ölkənin hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə xarici sərmayə yatırımının başqa formalarını nəzərdə tutan sazişlər bağlanması.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işində respublikada qeyri-neft sektorunun tərəqqisinin mövcud vəziyyətinin və onun inkişafına təsir edən xarici iqtisadi amillərin kompleks tədqiqi əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmişik:

- Müstəqillik əldə etdikdən sonra neft sektorunun daxili və xarici investisiyalar hesabına inkişafı bu sektorun ölkə iqtisadiyyatında, onun ÜDM-də xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına, o cümlədən müəyyən dərəcədə iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına da imkan yaratdı. Müasir mərhələdə hökumətin qarşısında prioritet olaraq iqtisadiyyatın genişləndirilməsi (diversifikasiyası), onun neftdən asılılığının aradan qaldırılması, sənaye istehsalının müasir strukturunun formalaşdırılması, onun keyfiyyətə yeniləşdirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və onun istiqamətlərinin müəyyən edilməsi kimi vəzifələr dayanır;
- Qloballaşma meylləri, dünya iqtisadiyyatının dinamik inkişaf tempi, dəyişən xarici mühit şəraitində risklərin mövcudluğu, ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin, iqtisadi artımın dayanıqlılığının təmin edilməsi baxımından qeyri-neft sektorunun tərəqqisinin təmin edilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas prioritetini təşkil edir.
- Dövlət qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olmaq üçün müxtəlif istiqamətlərdə tədbirlər görür. Qeyri-neft sektorunun inkişaf prioritetləri müxtəlif dövlət proqramlarında, həmçinin “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda və “Azərbaycan 2020:Gələcəyə baxış” İnkişaf konsepsiyasında, öz əksini tapıb. Respublikada həyata keçirilmiş iqtisadi siyasətin və islahatların davamlılığını təmin etmək üçün iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin dərin təhlili və yeni iqtisadi inkişaf strategiyasının hazırlanması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı il 16 mart tarixində “milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında sərəncam imzalayıb.

- Qeyri-neft sektorunun inkişafının əsas amillərindən biri də bu sahəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsidir ki, bu barədə dövlət tərəfindən xarici kapitalın ölkəyə cəlb edilməsi üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir.

Mövzu ilə əlaqədar gəldiyimiz nəticələrlərlə yanaşı ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə tövsiyə xarakterli təkliflər də irəli sürülmüşdür:

- Respublikada qeyri-neft sektorunun tərəqqisinin təmin olunması üçün lazımı struktur, institusional və mədəni əsasların təkmilləşdirilməsi, əmtəə və pul bazarlarının inkişaf etdirilməsi, qeyri-neft sahələri üzrə zəruri ixtisaslardan olan mütəxəssislərin hazırlanması yaxud cəlb edilməsi, səmərəli inzibati sistem, sahibkarlıq təbəqəsi və s. formalaşdırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi;
- Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının əsas vəzifələrindən biri kimi ölkə iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşdirilməsi müəyyən edilmişdir. Bu konsepsiyaya əsaslanaraq demək olar ki, respublikada qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin etmək məqsədilə əsas prioritet istiqamətlər kimi qeyri-neft sənayesi genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməli, alternativ və ya bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunma imkanları genişləndirilməli, aqrar sektorun inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyi gücləndirilməli, ticarət və xidmət fəaliyyəti növləri genişləndirilməli və inkişaf etdirilməli, xarici ticarətin və investisiyaların strukturu təkmilləşdirilməlidir və s.
- Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının nəzəri və metodoloji əsaslarına aid tədqiqat materiallarına istinadən qeyd etmək olar ki, milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması bu sektorun ixrac potensialının artırılması üçün ilkin şərtlərdəndir.
- Qeyri-neft sektorunun inkişafında əhəmiyyətli paya sahib olan xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına daha çox cəlb edilməsi üçün dövlət tərəfindən bir sıra yumşaldıcı tədbirlərin görülməsi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. M.Q.Məmmədov “Azərbaycan dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində”: monoqrafiya, Bakı-2016.
2. Əhmədov B.S. Milli iqtisadiyyatda investisiya qərarlarının qəbulu mexanizmi və ona təsir edən amillər / “İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika” jurnalı, № 2, 2010.
3. Aliyev İ.H. və Soltanlı İ.Q. Milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasının qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri. Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya. III Beynəlxalq konqres. Bakı, 15-17 oktyabr 2013.
4. Aslanzadə İ. A. Dövlət innovasiya siyasətinin formalaşdırılması və sənaye sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri. İqtisad elmləri doktoru. dissertasiyasının avtoreferatı. AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı, 2013.
5. Atakişiyev M.C. Azərbaycan 2020: milli iqtisadi inkişaf və səmərəli yüksəlişin problemləri // Azərbaycanın vergi jurnalı, № 4, 2012. C135-146.
6. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
7. 2015-2016-cı illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair tədbirlər planı. AR Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı N-40, 8 fevral 2011-ci il, Bakı ş.
8. 2014-cü ilin Azərbaycan Respublikasında “Sənaye ili” elan edilməsi haqqında AR Prezidentinin Sərəncamı, 10 yanvar 2014-cü il, Bakı.
9. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. AR Prezidentinin 27.02.2014-cü il tarixli 118№-li Fərmanı ilə təsdiq edilib. Bakı.
10. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları. AR Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur. Bakı, 1997.

11. ARİSN. 2013-cü ildə Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı dinamikasına dair arayış. Bakı – 2014.
12. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli 128 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli Strategiya"sı.
13. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 14 may 2010-cu il, Bakı. 90
14. Azərbaycanın xarici ticarəti, 2015. Statistik Məcmuə. Bakı, 2013.-278 s.
15. Azərbaycan kənd təsərrüfatı 2013. ARDSK. Statistik Məcmuə. Bakı -638 s.
16. Алескеров А. К., Ахвердова С. Г., «Независимая Азербайджанская Республика в мировом рынке» / “Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisinin əsas meylləri”, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunun məqalələr toplusu, VI buraxılış, Bakı, 2000-ci il.
17. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi <http://www.stat.gov.az>.
18. ARDNŞ-nin rəsmi saytı– SOCAR. <http://socar.com>
19. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. <http://www.cbar.az>
20. Amanova S. Ölkə sənayesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri. <http://www.academia.edu>
21. ВТО назвала крупнейших мировых экспортеров и импортеров. Интернет-ресурсы: <http://www.economics.lb.ua>.